

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**RÛHU'L-BEYÂN TEFSİRİNDE ESMÂ-İ HÛSNÂ
YORUMU**

UBEYDE CANLI

YÜKSEK LİSANS

**DANIŞMAN
DR. ÖĞRETİM ÜYESİ AYŞE BETÜL ORUÇ**

KONYA-2022

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ubeyde CANLI		
	Numarası	18810601168		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Rûhu'l-Beyân Tefsirinde Esmâ-i Hüsnâ Yorumu			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ubeyde CANLI

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ubeyde CANLI		
	Numarası	18810601168		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Betül ORUÇ		
Tezin Adı	Rûhu'l-Beyân Tefsirinde Esmâ-i Hüsnâ Yorumu			

Bu çalışmada, Osmanlı son dönem sûfi müfessirlerinden İsmâil Hakkı Bursevî'nin meşhur ve hacimli eseri Rûhu'l-beyân tefsirinde esmâ-i hüsnâ anlayışı ve yorum yöntemi konu edilmiştir. Giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşan çalışmanın giriş kısmında araştırmanın konusuna, amacına ve yöntemine dair bilgiler verildikten sonra kısaca müellifin hayatı ve çalışmaya konu olan eseri Rûhu'l-beyân tanıtılmıştır. İlk bölümde, Bursevî'nin esmâ düşüncesi, Rûhu'l-beyân'da esmâ-i hüsnâ terkininin mahiyeti ve mesâili üzerinden aktarılmıştır. İkinci bölümde, müellifin esmâ-i hüsnâyı yöntem ve yorum açısından nasıl tefsir ettiğine değinilmiştir. Bursevî'nin esmâ düşüncesinin ve yorum yönteminin kritik edildiği sonuç kısmında, genel tefsir yöntemi ile esmâ tefsir metodu arasında bir kıyaslama yapılmıştır.

Bursevî'nin tüm varlıkları Allah'ın tecellisi gören vahdet-i vücûd düşüncesinin bir temsilcisi olması, onun esmâ yorumunu şekillendirmiştir. Bu sebeple tefsirinde doğrudan ya da dolaylı yaptığı yorumlarda, esmâ ve tecellî vurgusu ön plandadır. Ayrıca Bursevî'nin esmâ tefsirinde öne çıkan diğer husus, onun ilâhî isimlerin amel ve davranış boyutuna her fırsatta değinmesidir. Bu tavrı, sûfi kimliğinin yansıması ile ilgili olup vaaz niteliği taşıyan Rûhu'l-beyân' da somut bir şekilde hissedilmektedir. Bu çalışmada, esmâ-i hüsnâyı pek çok yöntemle ele alan Bursevî'nin genel tefsir metodundan ayrıldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İşârî Tefsir, Bursevî, Rûhu'l-beyân, Esmâ-i Hüsnâ.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ubeyde CANLI		
	Student Number	18810601168		
	Department	Basic Islamic Sciences/ Tafsir		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Betül ORUÇ		
Title of the Thesis/Dissertation	The Interpretation of Esmâ-i Husnâ in The Tafsir of the Rûhu'l-Beyân			

This study focuses on İsmâil Hakk Bursevî, a late Ottoman sufi commentator, and his famous and voluminous tafsir of Rûhu'l-beyân. The concept of "esmâ-i husnâ" and the method of interpretation are discussed. After giving information about the subject and the purpose and method of the research in the introduction part of the study, which consists of an introduction, two chapters, and a conclusion, the life of the author and his tafsir, Rûhu'l-beyân, which is the subject of the study, are briefly introduced. In the first part, Bursevî's esmâ thought has been conveyed through the nature and meaning of the composition of esmâ-i husnâ in Rûhu'l-beyân. In the second part, it is mentioned how the author interpreted the esmâ-i husnâ in terms of method and interpretation. In the concluding part, where Bursevî's esma thought and method of interpretation are criticized, a comparison is made between the general tafsir method and the esmâ tafsir method.

Bursevî is the representative of the idea of Wahdat al-wujûd (unity of existence), which sees that everything is wujûd's self-disclosure (tajalli) This way of thinking has shaped his interpretation of esmâ. For this reason, the emphasis on esmâ and tajalli is at the forefront of his interpretations, either directly or indirectly. In addition, another point that stands out in Bursevî's esmâ tafsir is that he refers to the infinite names of Allah in terms of the dimensions of deeds and behaviors at every opportunity. This attitude is clearly seen in Rûhu'l-Beyân, which is about the reflection of his Sufi identity and has the quality of a sermon. In our study, it is seen that Bursevî, who interprets esmâ-i husnâ with many methods, does not depart from the general exegesis method.

Keywords: Tafsir, Isharî Tafsir, Bursevi, Ruhu'l Beyan, Esmâ-i Husnâ.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR.....	v
ÖNSÖZ	vi

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE KAPSAMI

1. Araştırmanın Konusu Amacı ve Yöntemi.....	1
2. İsmâil Hakkı Bursevî ve Rûhu'l-Beyân.....	3
2.1. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayatı	3
2.2. Rûhu'l-Beyân Tefsiri	4

BİRİNCİ BÖLÜM

MAHİYET AÇISINDAN RÛHU'L-BEYÂN'DA ESMÂ-İ HÜSNÂ

1. Esmâ-i Hüsnânın Mahiyeti	8
2. Esmâ-i Hüsnânın Sayısı	11
3. Esmâ-i Hüsnânın İhsâ Ameliyesi	16
4. İsm-i A'zâmın Mahiyeti.....	19
5. İsim-Müsemmâ Tartışması	24
6. Tevkîflik-Kıyâsîlik Meselesi	27

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM VE YORUM AÇISINDAN RÛHU'L-BEYAN'DA ESMÂ-İ HÜSNÂ

1. Esmâ-i Hüsnânın Tefsirinde Bağlamdan Faydalanması	32
2. Esmâ-i Hüsnânın Tefsirinde Dilsel İzahlarda Bulunması.....	40
3. Esmâ-i Hüsnânın Tefsirinde Ayet ve Hadislerden İstifade Etmesi	44

4. Hikâyeler ile Anlatımı Somutlaştırması.....	47
5. Esmâ-i Hüsnâyı Davranış Boyutunda Ele Alması	55
6. Esmâ-i Hüsnânın Pratik Faydalarını Vurgulaması	60
7. Esmâ-i Hüsnâyı İşârî Olarak Yorumlaması	62
8. Tasavvuf Konuları ile Esmâ-i Hüsnâyı İlişkilendirmesi.....	65
9. Varlıkları Esmâ-i Hüsnânın Tecellîsi Olarak Yorumlaması.....	67
SONUÇ	73
KAYNAKÇA.....	77

KISALTMALAR

b. : İbn, bin, ođlu.

bk. : Bakınız

çev. : Çeviren

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

ed. : Editör

Hz. : Hazreti

MÜİF : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

no. : Numara

ö. : Ölüm tarihi

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik Eden

ts. : Tarihsiz

ÖNSÖZ

Hamd kendisini tanımaları için kullarına esmâsını bildiren Allah'a; salât ve selâm esmâ-i hüsnâyı ihsâ edenin cennete gireceği müjdesini veren Resûl'üne olsun.

Allah Teâlâ'yı hakiki anlamda tanımak ancak O'nun bize bildirdiği isim ve sıfatlarıyla mümkündür. Bu sebeple İslam düşüncesinde esmâ-i hüsnâ büyük bir öneme sahiptir. Diğer yandan Kur'an'da Allah'a esmâ-i hüsnâsı ile dua edilmesinin istenmesi; hadislerde bu en güzel isimleri ihsâ edenin cennete gideceği müjdesinin verilmesi, İslam âlimlerine ilham kaynağı olmuştur. Bu doğrultuda İslâmî ilimlerin tedvininden günümüze kadar ilâhî isimler ve esmâ-i hüsnâya dair pek çok eser yazılmış ve esmâ-i hüsnâ şerh geleneği oluşmuştur.

Esmâ-i hüsnânın yorumunu takip edebileceğimiz kapsamlı eserlerden biri de Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân* çalışmasıdır. Osmanlı sûfî âlimlerinden öne çıkmış biri olan İsmâil Hakkı Bursevî çok yönlü ilmî bir kişiliğe sahiptir. İlme olan merakı onu birçok kaynaktan faydalanmaya sevk etmiş, yaptığı irşat faaliyetleri vesilesiyle insanları da aynı membadan müstefit kılmıştır. Bu noktada onun tüm müktesebatının görülebileceği *Rûhu'l-beyân* tefsiri bundan dolayı ayrı önem taşımaktadır. Esmâ-i hüsnâ şerh geleneğinin bir müntesibi olan Bursevî'nin esmâ yorumlarına bu intisabın nasıl yansıdığı, yorumlarında hangi yöntem ve kaynakları kullandığı soruları çalışmamızın temel sâikini teşkil etmektedir.

Bu çalışma, esmâ-i hüsnânın sûfî müfessir nazarından nasıl ele alındığını görme adına, 18. yüzyıl Osmanlı dönemi mutasavvıflarından İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* adlı tefsirinden yola çıkarak hazırlanmıştır.

Araştırmada, Bursevî'nin kısaca hayatı ve *Rûhu'l-beyân* tefsiri tanıtıldıktan sonra onun esmâ düşüncesini anlama adına tefsirinde esmâ-i hüsnâ terkinin mahiyetine ve mesâline dair neler ifade ettiğiyle ilgili bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde müellifin esmâ-i hüsnâyı yöntem ve yorum açısından nasıl tefsir ettiğine değinilmektedir. Bir tefsir olması sebebiyle dağınık olan bilgiler esmâ-i hüsnâ terkinin ve ilâhî isimlerin geçtiği ayetlerin tespiti ve taranması usulüyle ortaya konulmuştur. Akabinde, isimlerin zikredildiği yerlerde, nasıl bir yorumlama metodu

izlediğine dair tespitlerde bulunulmuştur. Çalışmamızda zaman zaman *Rûhu'l-beyân*'ın tercümesinden yararlanılsa da Arapça orijinal baskısı esas alınmıştır.

Sonuç olarak esmâyı tasavvufî bir bakış açısıyla tefsir eden Bursevî, vahdet-i vücûd düşüncesinin en önemli unsuru olan ilâhî isim ve sıfatları tefsirinin bütününe yansıttığı görülmüştür. Ayrıca Bursevî'nin esmâ tefsirinde öne çıkan diğer husus onun ilâhî isimlerin amel ve davranış boyutuna her fırsatta değinmesidir. Bu tavrı sûfi bir kimliğinin yansıması olduğu gibi vaaz ürünü hüviyeti taşıyan *Rûhu'l-Beyân*'ın bir özelliği de olduğu gözükmetedir.

Çalışmada beni yönlendiren saygıdeğer danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Ayşe Betül Oruç hocama teşekkür ederim. Görüşleri ve katkıları ile çalışmama katkı sunan Prof. Dr. Ali Akpınar ve Doç. Dr. Duran Ali Yıldırım hocalarıma da teşekkür ederim. Ayrıca tezi okuyup gerekli ikazlarda bulunan Dr. Öğretim Üyesi Murat Sarıgül hocama, ilmî ve teknik katkılarda bulunan, tezin ilk gününden son vaktine kadar teşvik ve yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Hasan Selek'e, yoğun çalışmalarına rağmen bana vakit ayırıp araştırmama yardımcı olan Amerika'da doktora çalışmalarına devam eden Arş. Gör. Münevver Gülçe'ye ve çalışmaya olan katkılarından dolayı Fatih Gilik'e teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak her zaman maddi manevi desteklerini hissettiğim ailemin her ferdine ve bu çalışma sürecindeki strese benimle beraber katlanan ve anlayışlı davranan refikama da teşekkürü bir borç bilirim. Gayret bizden tevfik yüce Allah'tandır.

Kars, 2022

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE KAPSAMI

1. Araştırmanın Konusu Amacı ve Yöntemi

Allah Teâlâ'nın tanınması noktasında bize rehberlik eden esmâ-i hüsnâ aynı zamanda kişinin rabbi ile kuracağı irtibatın da anahtarı konumundadır. Nitekim İmam Şafî (ö. 204/820) İslam ümmetinin ilim adına söylediklerinin hepsi sünnetin şerhi, sünnetin tümü Kur'an'ın şerhi, Kur'an'ın bütünü ise Allah'ın esmâ-i hüsnâsının ve yüce sıfatlarının şerhi olduğunu belirtmektedir.¹ Bu doğrultuda ilâhî isimler bir nevi Allah-âlem-insan denklemindeki mihenk taşıdır. Âlem insan ilişkisinin Allah'ın isimleri üzerinden irtibatlandırılmasında, İslam âlimlerinin hicri ilk yıllardan itibaren esmâ-i hüsnâyı mercek altına alıp bir te'lifât ortaya koymalarının etkisi büyüktür. Genellikle ilk zamanlarda kelâm kitaplarının konusu olan esmâ-i hüsnâ zamanla tasavvufî yaklaşımla izah edilmiş,² ayetlerdeki konumu itibariyle tefsirin de bir parçası olmuştur.

Bu eserler içinde İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ekolünün bir müntesibi, vahdet-i vücûd düşüncesinin bir temsilcisi, esmâ-i hüsnâ şerh geleneğinin bir mensubu olan İsmâil Hakkı Bursevî'nin eserleri ve bu çalışmaya konu olan *Rûhu'l-beyân* önemli bir yer tutmaktadır. Bursevî'nin esmâ-i hüsnâyâ dair verdiği bilgiler tefsiriyle sınırlı değildir. Üstelik ilâhî isimlerle ilgili bazı isimleri izah ettiği müstakil çalışması olmakla birlikte diğer eserlerinde de yer yer bilgiler vermiştir.³ Bursevî, eserleri ile esmâ şerh geleneğine katkı sağlamıştır. Ancak araştırmanın boyutu ve tefsir anabilim dalında yapılması sebebi ile bu çalışma, müellifin tefsiri ile sınırlandırılmıştır. Nitekim *Rûhu'l-beyân*'ın da bir tefsir olmasıyla birlikte özeldir esmâ-i hüsnâ şerh kitaplarını aratmayacak bir hazine olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

¹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957), 1/6.

² Tasavvufî metotla yazılan esmâ şerhleri için bk. Samet Kelleci, *Afîüddin Tilimsânî ve Şerhu Menâzili'ssâirîn Adlı Eserinin Değerlendirilmesi* (Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 38-39.

³ Bursevî'nin esma-i hüsnâdan bahsettiği tefsiri dışındaki eserler için bk. Zübeyir Akçe, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri (İnceleme-Metin)* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 107-112.

Yukarıda belirtildiği gibi esmâ-i hüsnâ konusunda epey çalışma yapılmasına rağmen tespit edebildiğimiz kadarı ile tefsir özelinde esmâ-i hüsnânın nasıl anlaşıldığı ve nasıl yorumlandığı konusunda herhangi bir çalışma yapılmamıştır. İşin esasında bu husus çalışmamıza ilk olma vasfı kazandırsa da malzemeyi işleme sürecinde zorluklarla karşılaşılmasına da neden olmuştur. Bu bağlamda Bursevî gibi vahdet-i vücûd düşüncesinin temsilcisi bir âlimin seçilmiş olması ve dolayısıyla daha çok tasavvufi terminolojiyi iyi bilmeyi gerektirecek bir muhtevanın ortaya çıkması, konunun kapsamını sınırlandırmada bazı zorluklara da yol açmıştır. Ancak esmâ-i hüsnânın sûfî bir müfessir nazarından nasıl ele alındığı ve hangi yöntemle yorumlandığını ortaya çıkarma düşüncesi bu çalışmanın yapılmasına en güçlü saik olmuştur.

Bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşan bu çalışmanın giriş kısmında İsmâil Hakkı Bursevî'nin kısaca hayatı anlatılmış ve çalışmaya konu olan *Rûhu'l-beyân* tefsiri hakkında bilgi verilmiştir. Müellifin hayatı, eserleri ve tefsiri özelinde geniş çalışmalar ortaya konulduğundan sadece özet mahiyetinde bilgiler ile yetinilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde, Bursevî'nin esmâ-i hüsnânın mahiyetine ve mesâiline yaklaşımı konu edilmiştir. Bölümün içeriği, Bursevî'nin esmâ-i hüsnâ ifadesinin geçtiği ayetlere yapmış olduğu yorumlardan hareketle hazırlanmıştır. Ek olarak, esmâ-i hüsnâ ile ilgili tartışma konularını nasıl ele aldığına da değinilmiştir.

Çalışmanın asıl konusunu oluşturan ikinci bölümde ise *Rûhu'l-beyân*'da esmâ-i hüsnânın yorum yöntemine değinmiştir. Başlıklandırmada, Bursevî'nin esmâyı tefsir ederken izlediği tertip gözetilmiştir. Özellikle, Bursevî'nin esmâ yorumu vahdet-i vücûd düşüncesi ile irtibatlı bir şekilde ele alınmıştır. Yöntem ve yorumların tespitinde önce Kur'an'da zikri geçen isimler tespit edilmiş olup ardından söz konusu isimlerle ilgili *Rûhu'l-beyân* tefsirindeki açıklamalar derlenmiştir.

Sonuç kısmında ise tüm bu bilgiler ışığında Bursevî'nin esmâ-i hüsnâ tefsiri hakkında özet bilgiler verildikten sonra onun tefsirindeki genel yorum yöntemi ile esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken kullandığı metot arasında bir kıyaslama yapılarak değerlendirilmedi bulunulmuştur.

2. İsmâil Hakkı Bursevî ve Rûhu'l-Beyân

2.1. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayatı

Büyük bir âlim, müfessir, sûfî ve yazar olan Bursevî, aynı zamanda irşat yönü kuvvetli, üstün bir kişiliğe sahiptir. Günümüzde Bulgaristan sınırları içinde kalan Aydos kasabasında 1653 tarihinde doğmuştur.⁴ Otuz yıldan fazla Bursa'da ikamet edip orada vefat ettiği için "Bursevî" nisbesiyle meşhur olmuştur.⁵

İlk eğitimini Ahmed Efendi'den (ö. 1098/1687) aldıktan sonra Atpazarî Osman Fazlı Efendi'nin (ö. 1102/1691) Edirne halifesi olan Şeyh Seyyid Abdülbâki ile Edirne'ye gider. Orada yedi yıl eğitim alan Bursevî, alet ilimlerinden usule; Farsçadan hüsn-ü hatta dair pek çok farklı alanda tahsil görmüş, kendini hem temel İslamî ilimlerde hem de genel kültür hususunda geliştirmiştir.⁶

Yedi yıllık eğitim sürecinden sonra Şeyh Abdülbâki'den icazetini alan Bursevî, bir sonraki eğitim için şeyhinin tensipleriyle İstanbul'a Osman Fazlı Efendi'nin yanına gitmiştir. Bu gidişi, öğrendiği zahiri ilimlerin yanında sûfî yönünü oluşturan bir adım olmuştur. Müritlerine çift yönlü yani hem manevi hem zahiri eğitim veren Osman Fazlı Efendi'ye intisap eden Bursevî, şeyhinin iki yönünden de istifade etmiştir. İlme olan iştiyakı İsmâil Hakkı'yı çeşitli halkalardan ve hocalardan yararlanmaya sevk etmiştir. Bir süre halvete girdikten sonra hocasından Celvetiyye tarikatının adabını öğrenmiştir. Bu konuda Celvetiyye tarikatının kurucusu Şeyh Üftade (ö. 988/1580) ve tarikatın diğer ileri gelen ismi Aziz Mahmud Hüdaî'nin (ö. 1038/1628) kitap ve risalelerini okur ve Osman Fazlı Efendi'nin murakabesi altında seyr-i sülûkunu tamamlar.⁷

Şeyhi tarafından kendisine tevdi edilen görevleri sırayla yerine getiren İsmâil Hakkı, Üsküp, Bursa, Şam ve Üsküdar şehirlerini dolaşmış ardından ömrünün sonuna kadar yaşayacağı Bursa'ya geri dönmüştür. Bursa'ya ilk gidişinde şeyhinin tavsiyesi

⁴ Mehmet Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), 1/120; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi : Tabakatü'l Müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 2/712; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn Zirikî, *el-A'lâm* (Beirut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 1/313; Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 30.

⁵ Mehmed Ali Aynî, *İsmail Hakkı Bursevî* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 37.

⁶ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 34-35.

⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l Müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 2/712-713; Sâkıb Yıldız, "Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkı Bursevî'nin Hayatı", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1975), 108.

üzerine Ulu camide ve diğer camilerde irşad faaliyeti yürütmüş buralarda vaazlar vermiştir. Vaazlarında Kur'an'ı Fatiha'dan başlayıp tefsir etmeye başlamıştır. İsmâil Hakkı Bursevî, 20 Temmuz 1725 tarihinde vefat etmiştir. Kabri Bursa'nın Tuzpazarı semtindedir.⁸

Tasavvufî yönünü intisap ettiği şeyh olan Osman Fazlı Efendi'den alan Bursevî, İbnü'l-Arabî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) ve Aziz Mahmut Hüdâyî gibi önde gelen tasavvuf büyüklerinden de etkilenmiştir.⁹

Birçok yolculuk yapıp pek çok insanı irşat etme fırsatı bulan Bursevî, çok hareketli bir hayat yaşamıştır. Tüm bu yoğunluğuna rağmen çok eser yazmasıyla da ön plana çıkmış ve tanınmıştır.¹⁰ Telif ettiği eserlerin sayısı konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte yüzden fazla eseri olduğu söylenmektedir.¹¹

2.2. Rûhu'l-Beyân Tefsiri

İsmâil Hakkı Bursevî'nin en önemli eseri olan *Rûhu'l-beyân*'ı vahyin iniş süresine mutabık olarak yirmi üç yılda yazdığını kendisi beyan etmiştir.¹² Şeyhi Osman Fazlı Efendi tarafından Bursa'ya halife olarak gönderildiği zaman yine şeyhinin tavsiyesi üzerine Ulu camide vaazlara başlamıştır. Bu vaazları, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* tefsirinin temelini oluşturmuştur. Müellifin çok defa şeyhini ziyaret için Bursa'dan ayrılması, savaşa katılması, hac görevinin ifası ve geçirdiği hastalıklar bir süre vaaz kürsüsünden uzak kalmasına sebep olmuş ve tefsirin yazımını da akamete uğratmıştır. Nihayet Eylül 1705 tarihinde eserini telife muvaffak olmuştur.¹³

⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 713; Yıldız, "Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkı Bursevî'nin Hayatı", 123-126.

⁹ Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/103.

¹⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/120.

¹¹ Aynî, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 299-332; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Kur'ân Meâli ve Tefsiri*, çev. H. Kâmil Yılmaz, Ömer Çelik, Süleyman Derin, Mehmet Toprak, Murat Sülün (İstanbul: Erkam Yayınları, 2010), 1/23-38; İsmâil Hakkı Bursevî'nin eserlerinin listesi ve onun hakkında yapılan akademik çalışmalar için bk. Özlem Güngör, "İsmâil Hakkı Bursevî ve Eserlerine Dair Bir Bibliyografya Denemesi", *Tullis: The Journal of Turkic Language and Literature Surveys* V/2 (2020), 202-231.

¹² İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 10/552.

¹³ Ali Namlı, "Rûhu'l-Beyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/211; Rûhu'l-beyân'ın müellif hattı yazma nüshası ve baskıları için bk. Ali Namlı, "İsmâil

Genç yaşlarda tefsirini yazmaya başlayan Bursevî aldığı eğitim ve ilimleri *Rûhu'l-beyân* eseri ile taçlandırmıştır. Varidat türü eserlerinde daha derin tasavvufî ve işârî yorumlara girmesine rağmen tefsirinde yaşadığı dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak insanların kafasını karıştıracak yorumlardan uzak durup özenle seçtiği yaklaşımları zikretmektedir. Varidat türü eserleri umuma açık olmadığı için kendi düşüncelerini daha açık beyan eden Bursevî, söz konusu kitaplarda nakleden değil konuşan konumundadır.¹⁴

İsmâil Hakkı'nın gençlik yıllarında aldığı çok çeşitli eğitim, tefsirinin zengin bir içeriğe bürünmesine sebep olmuştur.¹⁵ Keza ilgili dönemde aldığı Farsça eğitimini tefsirine yansıtmış ve muhtelif yazarlardan Farsça beyitleri eserine eklemiştir.¹⁶

Rûhu'l-beyân'ın tasavvufî yönü baskın olmakla beraber hem kaynak zenginliği hem de dirayet ve rivayet tefsiri hususiyetlerini barındırması onu çok yönlü bir eser kılmıştır. Söz gelimi onun, tefsirinde Kur'an'ın Kur'an'la, sünnetle, sahabe ve tâbiînden gelen rivayetlerle tefsir edilmesi gibi rivayet tefsiri başlığında incelenen hususlara özen gösterdiği görülmektedir. Diğer yandan ayetler arasındaki münasebet, lügavî izahlar, Arap şiirinden istişhâd, kıraat vecihleri ve bu vecihlerden doğan farklılıklar, belagat ve Kur'an'ın icazı gibi konular genellikle diğer tefsirlerden ve kadim kaynaklardan aktarılmak suretiyle tefsirinde yer almaktadır. Keza sebab-i nüzûle riayet ettiği gibi yer yer kelâmî meselelere de değinmeyi ihmal etmez. Hanefî mezhebine bağlı olan müellif, tefsirinin bazı kısımlarında diğer mezheplerin görüşlerini de aktarır. Bazen kendi fikhî görüşünü belirttiği de olur.¹⁷

Rûhu'l-beyân'da nakledilen bazı hadisler zayıf ve mevzu olmalarıyla tenkite konu olmuştur. Ancak söz konusu rivayetlerin nakledilmesinin arka planında Bursevî'nin tasavvufî nazarla rivayetleri ele alması, aktardığı kitaplara güveninin tam

Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsîri*", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* IX/18 (2011), 369-372.

¹⁴ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 220-221.

¹⁵ Bursevî'nin tefsirinin kaynakları için bk. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, 1/47-53.

¹⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/713.

¹⁷ Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsîri*", 378-379.

olması, ayrıca maksada uyan ve tasavvufî düşüncüyü iyi bir şekilde yansıtan rivayetleri kullanmakta beis görmemesi gibi sebepler sayılabilir.¹⁸

Bursevî, tefsirinin mukaddimesinde yöntemine dair bilgiler vermektedir. Bir vaaz ürünü olması hasebiyle insanların anlayışları ölçüsünde bir şeyler söylemek, yazmak adına ayetleri teorik açıdan incelemekten ziyade öğüt ve ibret zaviyesinden ele alır. Ayrıca herkesin anlayabileceği teviller yapmaya özen gösterdiğini beyan eder.¹⁹ Önceki tefsirlerde olmayan kalbi yumuşatan eklentilere yer verir. Bursevî yaptığı alıntıları değiştirmeden olduğu gibi verme metodunu kullandığını ancak daha net anlaşılması ve kopukluklar olmaması için aralardaki geçişleri eklediğini zikreder. Diğer yandan kendi görüşlerini bazen يقول الفقير “Fakir şöyle der” şeklinde ifade etmekle birlikte bazen de metnin içine yerleştirdiğini açıklamaktadır.²⁰ İbare, işaret ve rabbanî ilhamlardan faydalı olanlarını tefsirinde bir araya getirdiğini ifade eden²¹ Bursevî, kendisinin derleyen manasında câmi’ diye nitelemektedir.²²

Rûhu’l-beyân’ın tasavvufî ve işârî yönünü daha çok bu konuda yazılmış eserlerden yapılan alıntılar oluşturmaktadır. Müellif nadir de olsa kendi tasavvufî görüşlerini de ilave eder. Yukarıda ifade edildiği gibi yaşadığı dönemin şartlarından dolayı kendi görüşlerinin ön plana çıkarmaktan çok nakillerle vermek istediği mesajı belirtmiştir. Özellikle de vahdet-i vücûd düşüncesinin insanları yanlış anlamaya sevk edecek yanlarını tefsirinde yer vermemeye özen göstermiştir. İşârî yorum noktasında birçok tasavvufî eser ve yorumlardan yararlanan müellif, faydalandığı en önemli kaynağı Necmeddîn-i Dâye’nin (ö. 654/1256) *et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye*’sidir. İbnü’l-Arabî, Sadreddin Konevî ve Mevlânâ çizgisinde bir tasavvuf düşüncesine sahip vahdet-i vücûd ekolüne bağlı olan Bursevî, tefsirinde özellikle şahıs olarak Celvetiyye’nin kurucusu Aziz Mahmud Hüdâyî, Atpazarî Osman Fazlı Efendi gibi

¹⁸ Seyit Avcı, “Süffilerin Hadis Tesbit Ölçüleri: İsmâil Hakkı Bursevî Üzerine Bir İnceleme”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* II/1 (2004), 29.

¹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/429.

²⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/3.

²¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/499.

²² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/549, 4/3.

mutasavvıfların eserlerinden ve sözlerinden yaptığı alıntılar eserine büyük etki etmiştir.²³

Pek çok tefsir ve kaynaktan yapılan nakillerden telif edilen *Rûhu'l-beyân*'ın bu denli meşhur olmasındaki sebep Bursevî'nin tüm bu nakilleri akıcı ve iyi bir kompozisyon bütünlüğünde sunmasındaki maharetindedir.²⁴ Netice itibariyle Bursevî'nin tefsirinin böyle bir öneme haiz olması onunla ilgili çalışmaları peşi sıra getirmiştir.²⁵

Görüldüğü üzere küçük yaşlardan itibaren ilimle meşgul olan Bursevî'nin, çok yönlü bir âlim olması, tefsirinin de muhteva olarak zengin olmasına vesile olmuştur. Hareketli yaşamına rağmen velûd bir yazar olan müellif, miras bıraktığı yüzden fazla eseriyle ilim dünyasında önemli bir rol oynamıştır.

²³ Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* fi Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsîri”, 380.

²⁴ Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* fi Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsîri”, 380.

²⁵ *Rûhu'l-beyân* ile ilgili yapılmış akademik çalışmalar için bk. Derviş Dokgöz, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Usûlî ve Fıkhî Görüşleri* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 5-7.

BİRİNCİ BÖLÜM

MAHİYET AÇISINDAN RÛHU'L-BEYÂN'DA ESMÂ-İ HÜSNÂ

Rûhu'l-beyân'da esmâ-i hüsnânın yöntem ve yorum açısından nasıl ele alındığına geçmeden önce aynı eserde Bursevî'nin esmâ-i hüsnâ terkinin mahiyetine ve mesâiline dair neler ifade ettiğini belirtmek, onun esmâ düşüncesini anlama konusunda bize yardımcı olacaktır.

1. Esmâ-i Hüsnânın Mahiyeti

İnsanın kâinattaki her şeyi isimler ile tanıma arzusu aşkın varlık olan kâinatın ve her şeyin yaratıcısı Allah Teâlâ için de geçerlidir. Allah Teâlâ'yı tanımak isteyen insan yine O'nun bildirdiği isimlerle ve kendisini tanıttığı sıfatlar ile O'nu anlama çabası içerisinde olmuştur.

Allah'a nispet edilen ilâhî isimler anlamına gelen esmâ-i hüsnâ terkihi, "ismin" çoğulu olan "esmâ" kelimesi ile ism-i tafđil olan²⁶ "en güzel" anlamına gelen "hüsnâ" kelimelerinden oluşur. Kur'an'da "el-esmâü'l-hüsnâ" şeklinde gelen bu ifade dilimizde Farsça terkihiyle "esmâ-i hüsnâ" olarak yaygınlaşmıştır. Kur'an-ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde varit olan ilâhî isimlerin sayısı yüzden fazla olmasına rağmen esmâ-i hüsnâ terkinin terim olarak daha çok doksan dokuz ismi kapsadığı ifade edilmiştir.²⁷

Allah'ın isimlerinin neden "hüsnâ" vasfı ile nitelendiği hususunda çeşitli yaklaşımlar söz konusudur. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), *el-Emedü'l-aksâ* adlı eserinde ilgili nitelendirme konusunda beş görüşü kısaca şu şekilde zikreder:²⁸

1- "Hüsnâ" vasfı ile yücelik, tazim ve arınma ifade edilir. Nitekim her yüce hal ve durum için hüsnâ kavramı kullanılır.

2- Kul bu isimleri zikrettiğinde Allah'ın sevap vadetmesi, bu isimlerle dua ettiğinde ise karşılığının bolca verilmesi sebebiyledir.

²⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadr, 1994), 13/116.

²⁷ Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/404.

²⁸ Ebü Bekr Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî, *el-Emedü'l-aksâ fi şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ ve sıfâtihî'l-ulâ* (Beyrut: Dâru'l-hadîs el-Kattâniyye, 2015), 1/175-176.

3- Kalplerin rahmetten, lütuftan ve bağışlanmadan dolayı meyletmesi sebebiyledir.

4- Hüsnâ olarak nitelenmesi, kendisi ile değer ve şeref kazanılmasından dolayıdır. Çünkü bilginin değeri bilinenin değerine bağlıdır. Allah'ı ve isimlerini de bilmek bilinenlerin en şerefliisidir.²⁹

5- Allah Teâlâ'nın isimlerinin kendisi için vacip, caiz ve mümteni vasıfları içermesi sebebiyle "hüsnâ" ile nitelendirilmiştir. Bu isimler doğru bilgi sahibi olmamızı sağlar.³⁰

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), "İsimler, manalara delâlet eden lafızlardır. İsimler ancak ifade ettikleri mana ve mefhumlar güzel olursa, güzel olurlar. Allah hakkında "hüsnâ", O'nun kemâl ve celâl sıfatlarının zikredilmesidir"³¹ der. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ise "Allah'ın isimlerinin sadece manasız lafızlardan ibaret olmayıp medih ve kemâle delalet ettikleri için "hüsnâ" nitelemesinin ifade edildiğini" söyleyerek³² söz konusu nitelendirme hususunda Râzî'nin yaptığı mana vurgusuna katkıda bulunmuştur.

Esmâ-i hüsnâ terkiibindeki "hüsnâ" kelimesini ism-i tafdil olarak gören Bursevî'ye göre Allah Teâlâ'nın isimlerinin bu vezindeki "hüsnâ" kelimesiyle nitelendirilmesinin sebebi mutlak manada ziyadelik ifade ettiği içindir.³³

Diğer isimlerin Allah ism-i celâline nispet edilmesinin "Allah" isminin diğer isimlere göre özel bir anlamından kaynaklandığını belirten Bursevî, buradan hareketle "Allah" lafza-i celâlinin Hak Teâlâ'nın zâtının ismi olduğunu diğer isimlerin ise O'nun sıfatları olarak zikredildiğini ifade etmektedir. Bazı âlimlere nispet ettiği görüşte ise

²⁹ İbnü'l-Arabî, bu maddenin devamında şöyle bir not ekler: "Kim bu en şerefli ilimden Allah'ın isimlerinin manalarından bir tanesiyle bile şereflyap olursa kendisine yetecek bir nasibe nail olmuş, demektir. Şayet kişi bu manaların hepsinin güzelliklerinde hissedar olursa işte o zaman en yüce hedefe en büyük sevaba haiz olmuştur."

³⁰ İbnü'l-Arabî bu maddenin sonunda Allah'ın isimlerinin tevkîfî olduğunu onları ancak şeriatın bildirmesiyle bilebileceğimizi söyler.

³¹ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 15/412.

³² Muhammed el-Cevziyye İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili iyyâke ne'budu ve iyyâke nesteîn*, thk. İmâd Âmir (Kahire: Dâru'l-hadîs, 2005), 30.

³³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/468.

esmâ-i hüsnâdan maksadın yüce sıfatlar (الصفات العلى) olduğunu sözlerine eklemektedir.³⁴

Müellif bu açıklamalardan sonra A'râf Sûresi'nin 180. ayetinde esmâ-i hüsnâ terkinin bulunduğu ayeti "Allah'a O'nun sıfatlarıyla dua edin" şeklinde tefsir edip, devamında ayeti şu şekilde izah etmiştir: "Sıfatlarından herhangi birinden türemiş olan bütün isimlerle, o sıfatlarla sıfatlanıp ahlaklanmak suretiyle Allah'a dua edin. O sıfatlarla sıfatlanmak, makbul amel ve sâlih niyetlerle mümkündür"³⁵

Bursevî, esmâ-i hüsnâ terkindeki Allah'ın isimlerinin "hüsnâ" vasfı ile nitelendirilmesinin sebebini cemâl ve celâl sıfatlarına delalet etmeleri olarak da belirttiği görülür. Konuyla ilgili olarak *Bahru'l-ulûm* adlı eserden şu şekilde bir ifade nakleder: "İsimlerin en güzeli olmasının anlamı, onların takdis, yüceltme, tazim, rubûbiyyet, ilâhlık ve güzelliğin zirvesinde olan fiiller manasında müstakil olmalarıdır"³⁶

Bursevî isimlerin güzelliğinin "hüsnâ" olarak nitelendirilmesinin zâtları itibarıyla olmadığını çünkü onların lafız ve sestem ibaret olduklarını; söz konusu güzelliğin manalarından kaynaklandığını ifade eder.³⁷ Bursevî burada farklı bir bakış açısıyla örnek vermek suretiyle hüsnâ kavramı ile ihsân (güzel yapmak) kavramı arasında şu şekilde bir ilişki kurar: "İsimlerin güzelliği, meselâ Settâr, Gaffâr, Rahîm isimlerinde olduğu gibi "ihsân" manasına delâlet eder. Bu isimlerin en güzel olması "en güzel yapma (ihsân)" manası ifade ettiği içindir"³⁸

Esmâ-i hüsnâ terkihi Kur'an'da dört yerde geçmektedir. A'râf Sûresi'nde Allah Teâlâ kendisinin güzel isimlerinin (esmâ-i hüsnâ) olduğunu, bunlarla O'na dua etmemiz gerektiğini ve O'nun isimleri hususunda ilhâda (haktan sapma, yanlış yorumlama ve anlamlandırma, itidalden ayrılıp uzaklaşma gibi hallere) düşenlere itibar edilmemesi gerektiğini buyurmaktadır.³⁹ İsrâ Sûresi'nde ise Allah Teâlâ, Hz.

³⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/285.

³⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/285.

³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/212.

³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/368.

³⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/368.

³⁹ A'râf 7/180. "En güzel isimler Allah'ındır; bu güzel isimlerle O'na dua edin, O'nun isimleri hakkında doğru inançtan sapanları kendi başlarına bırakın. Onlar yaptıklarının cezasını çecekler!"

Peygamber'in kendisine dua ederken kendilerinin de kullandıkları Rahmân ismini zikretmesini eleştiren müşriklere bir cevap olarak; müminlerin Rahmân veya Allah lafzi ile dua etmelerinde bir sakınca olmadığını beyan etmiştir.⁴⁰ Tâhâ süresinde ise tevhit akidesi vurgulanmıştır.⁴¹ Son olarak esmâ-i hüsnâ terkibi, Haşr Sûresi'nde ise Allah'ın Hâlık, Bâri', Musavvir gibi isimleri zikredildikten sonra bütün güzel isimlerin O'na ait olduğu belirtilmektedir.⁴²

Tefsirinde esmâ-i hüsnânın mahiyetiyle ilgili bilgiler veren Bursevî, ilâhî isimleri aynı zamanda ilâhî sıfatlar şeklinde de anlaşılabilirliği üzerinde durmakta ve Allah'a onlarla dua etmenin keyfiyetine söz konusu isimlerle ahlaklanma boyutunu da eklemektedir.

2. Esmâ-i Hüsnânın Sayısı

Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* eseri bir tefsir hüviyeti taşımasıyla birlikte esmâ-i hüsnâ ile ilgili pek çok meseleyi de barındırmaktadır. Esmâ-i hüsnânın tespiti, sayısı, ism-i a'zam gibi konular ilâhî isimler hakkında yapılan çalışmaların genelinde tetkik edilmektedir. Bursevî'nin esmâ düşüncesine anlamamıza yardımcı olacağından bu mesâil üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Esmâ-i hüsnânın sayısının kaç tane olduğu hususunda bir ittifak söz konusu değildir. Durumun böyle olması ilgili konuda farklı kanaatlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak bu konuda ilk olarak başvurulacak temel kaynaklar Kur'an-ı Kerim ve hadis kitaplarıdır. Bu iki kaynaktan zikredilen ilâhî isimlerin sayısı yüzden fazla olmasına rağmen esmâ-i hüsnâ teriminin terim olarak doksan dokuz ismi kapsadığı belirtilir.⁴³ Bunun dışında bu sayıyı 313'e kadar çıkaranlar da vardır.⁴⁴ Hatta kiminin

⁴⁰ el-İsrâ 17/110. "De ki: "İster Allah diyerek ister Rahmân diyerek yakarın; hangisiyle yakarsanız olur, çünkü bütün güzel isimler O'na mahsustur." Namazında niyazında sesini fazla yükseltme, fazla da kısma, ikisinin arasında bir yol tut."

⁴¹ Tâhâ 20/8. "Allah, O'ndan başka tanrı yoktur; en güzel isimler O'na aittir."

⁴² el-Haşr 59/22-24. O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah'tır; duyular ve akılla idrak edilemeyen de edileni de bilir. O rahmândır, rahîmdir. O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah'tır; egemenliğin mutlak sahibidir, her türlü eksiklikten uzaktır, esenlik verendir, güven sağlayan ve kendisine güvenilendir, görüp gözeten ve yönetendir, üstündür, iradesine sınır yoktur, büyüklükte eşi olmayandır. Allah onların yakıştırdıkları ortaklardan tamamıyla münezzehtir. O, takdir ettiği gibi yaratan, canlıları örneği olmadan var eden, biçim ve özellik veren Allah'tır. En güzel isimler O'nundur. Göklerdeki ve yerdeki hep O'nu tesbih ederler. O üstündür, hikmet sahibidir.

⁴³ Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", 11/404.

⁴⁴ Metin Yurdagür, *Esmâ-i Hüsnâ'yı Anlama Kılavuzu* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2021), 29.

bu sayıyı bine kadar çıkardığı konusunda Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den nakilde bulunan Nevevî (ö. 676/1277), İbnü'l-Arabî'nin bu sayıyı bile az gördüğünü zikreder.⁴⁵

Söz konusu sayının doksan dokuz ile sınırlanması esmâ-i hüsnâ hakkında Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) nakledilen meşhur Tirmizî (ö. 279/892) rivayetine⁴⁶ ve diğer rivayet edilen hadislere dayanmaktadır. Buhârî (ö. 256/870)⁴⁷ ve Müslim (ö. 261/875)⁴⁸ gibi önemli hadis otoriteleri tarafında meşhur esmâ-i hüsnâ hadisinin ilk kısmı rivayet edilmiştir.⁴⁹ İlgili kısım şu şekildedir: “Allah’ın doksan dokuz -yüzden bir eksik- ismi vardır; kim bunları sayarsa cennete girer.”⁵⁰

Tirmizî ve İbn Mâce'nin⁵¹ (ö. 273/887) naklettikleri rivayette ise söz konusu isimler liste halinde tek tek sayılmıştır. Bu rivayetlerin ortak noktası ise hepsinin Ebû Hüreyre'ye isnat edilmesidir.⁵²

Hadiste yer alan “doksan dokuz” ifadesinin nasıl anlaşılacağına dair farklı görüşler bulunmaktadır. İlk olarak, mezkûr hadisteki doksan dokuz ifadesinin “Allah’ın başka ismi yoktur” anlamında bir sınırlama olmadığı⁵³ asıl muradın söz konusu doksan dokuz ismi sayanın (ihsâ) cennete gireceğinin haber verilmesi yönünde olduğu söylenmiştir.⁵⁴ Zikredilen bu görüşü Peygamberimizden nakledilen şu rivayet de desteklemektedir: “Bir kimseye bir üzüntü ve keder isabet ettiğinde: “Ey Allah’ım, ben senin kulunum, erkek ve kadın iki kulunun çocuğuyum. Perçemim senin elindedir. Hakkımda senin hükmün geçerlidir. Zâtını isimlendirdiğin, kitabında indirdiğin veya

⁴⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1972), 17/5.

⁴⁶ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr. (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), “Deavât” 87 [no: 3506-08].

⁴⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Bulak: el-Matbaatü'l-kübrâ el-emîriyye, 1895), “Şurût” 18 [no:2736], “Deavât” 68 [no:6410], “Tevhîd” 12 [no:7392].

⁴⁸ Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatu İsâ Elbânî el-Halebî ve Şurakâhu, 1955), “Zikr” 5, 6 [no:2677].

⁴⁹ *إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا، مِائَةٌ إِلَّا وَاحِدًا، مَنْ أَحْصَاهَا نَخَلَ الْجَنَّةَ*

⁵⁰ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Şurût” 18 [no:2736].

⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Daru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), “Duâ” 10 [no:3861].

⁵² Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 12/469, 13/61, 13/490-91, 5/315, 16/291, 16/315, 16/402-03.

⁵³ Ebül-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dımeşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selâme (Dâru Tayyibe, 1999), 3/515.

⁵⁴ Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 17/5.

mahlûkatından birine öğrettiğin yahut da kendi katındaki gayb ilminde saklayıp kendine has kıldığın bütün isimlerinle senden Kur'an'ı gönlümün baharı, göğsümün nuru, hüznümün cilâsı kılmanı ve onunla kederimi gidermeni niyaz ediyorum.” derse Allah onun hüznünü ve kederini giderir, yerine ferahlık verir.”⁵⁵

Allah'ın sadece doksan dokuz isminin olmadığı görüşü “doksan dokuz” sayısının tahsisi konusunda farklı fikirler serdedilmesine sebep olmuştur. Öncelikle bu doksan dokuz ismin diğerlerine göre daha yüce ve özel bir yere sahip olduğu ifade edilmiştir.⁵⁶ Daha sonra meseleyi ayrıntılı olarak ele alan Râzî, niye yüz değil de doksan dokuz sayısı minvalinde gelen itiraza cevaplar vermiş, öyle ki meseleyi bir üst boyuta çıkarıp tek sayının çift sayıya göre daha şerefli ve değerli olduğuna dair pek çok delil sıralamıştır.⁵⁷ İslam âlimlerinin çoğuna göre doksan dokuz rakamının sonsuzluk⁵⁸ ve bir kısmına göre de kesretten kinaye yani çokluk ifade ettiği de ifade edilmiştir.⁵⁹

Doksan dokuz ismin toplu bir liste halinde verildiği rivayetlerdeki râvilerden bazıları cerh edilmiş, bu rivayetlerin metin yönünden de isim listelerinin birbiriyle tutarsız olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca mezkûr isim listelerinin hiçbirinin Buhârî ve Müslim gibi sahih kaynaklarda bulunmaması, dahası Ebû Hüreyre'den bu hadisi yazılı nakleden talebesi Hemmâm b. Münebbih'in (ö. 132/750) *es-Sahîfetu's-Sahîha*'sında da yer almaması gibi rivayetlerin sıhhatini zedeleyen sebepler zikredilmiştir. Dolayısıyla doksan dokuz ismin hangileri olduğuna dair sahih bir delil olmadığı söylenip esmâ-i hüsnâ için zikredilen doksan dokuzluk isimlerin Peygamberimize dayanmadığı gerçekliği de ortaya konularak bu listelerin müdrec⁶⁰ olduğu söylenmiştir.⁶¹

⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 6/246-247, 7/341.

⁵⁶ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât şerhu esmâ'illâhi te'âlâ ve's-sifât*, thk. Asım İbrahim el-Keyyali (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2020), 73.

⁵⁷ Fahreddin er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât*, 76-77.

⁵⁸ Mehmet Emin Özaşar (ed.), *Hadislerle İslam* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 1/222.

⁵⁹ Kadir Paksoy, “Allah'ın Doksan Dokuz İsmiyle İlgili Rivayetin Tahlili”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XI/1 (2011), 107.

⁶⁰ Senesinde veya metninde bir fazlalık bulunan hadisi ifade eden terim. Bk. Mehmet Efendioğlu, “Müdrec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/474.

⁶¹ Paksoy, “Allah'ın Doksan Dokuz İsmiyle İlgili Rivayetin Tahlili”, 110.

Nevevî, doksan dokuz ismin hangileri olduğu hususunda yaklaşımını serdederken önce Tirmizî’den ve onun dışındakilerden aralarında farklılıklar olan isim listeleri rivayet edildiğini söyler. Sonrasında doksan dokuz ismin de aynı ism-i a‘zam, kadir gecesi ve benzeri hususlar gibi hangileri olduğu konusunda gizli bırakılmıştır görüşünü temriz sîgasıyla zikreder.⁶² Nevevî’nin aktardığı bu görüşün aynısı Râzî’de de görülmektedir.⁶³ Bu, Nevevî’nin temrîz sîgasıyla Râzî’nin kanaatini aktarmış olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

Bursevî doksan dokuz sayısı konusundaki görüşünü “en meşhur, en derli toplu manada olanlarına nispetle bu güzel isimler, doksan dokuz olarak kabul edilmiş olabilir” şeklinde ifade ettiği görülür.⁶⁴ Bu şekilde esmâ-i hüsnâ terkihiyle doksan dokuz isim arasında ilişki bulunduğunu göstermeye çalışmıştır. Tespit edebildiğimize göre esmâ-i hüsnânın topluca listesinin verildiği Tirmizî rivayetini sadece bir defa A’râf Sûresi’nin 180. ayetini tefsir ederken zikretmiştir.⁶⁵

Öte yandan Allah Teâlâ’nın yalnız doksan dokuz ismi olmadığını söyleyen Bursevî, bu doksan dokuz ismi O’nun diğer isimlerinin en meşhurları olarak vasıflandırır. Allah Teâlâ’nın isimlerinin üstünlük açısından birbirinden farklı olmasını caiz gören Bursevî, özel olarak zikredilen doksan dokuz ismin şeref bakımından daha üstün olduğunu ifade eder. Peygamberimizden nakledilen yukarıda zikrettiğimiz, içinde Allah’ın başka isimlerinin de olduğu anlaşılan hadisi, Allah Teâlâ’nın isimlerinin daha çok olduğuna delil gösterir.⁶⁶

Nitekim Bursevî, Allah Teâlâ’nın isimlerinin doksan dokuzdan fazla olduğunu söylemekle yetinmeyip tefsirinde muhtelif yerlerde Allah Teâlâ’nın isimleriyle ilgili farklı sayılar vermiştir. Söz gelimi Râzî’den alıntı yaptığı iki yerde Allah Teâlâ’nın dört bin ismi olduğunu zikretmiştir.⁶⁷ Başka bir yerde ise Allah Teâlâ’nın üç bin ismi olduğunu söyler.⁶⁸ Öte yandan doksan dokuz veya bin bir ismi olduğuna dair beyanda

⁶² Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 17/5.

⁶³ Fahreddin er-Râzî, *Levâmi ‘u ‘l-beyyinât*, 72-73.

⁶⁴ Bursevî, *Rûhu ‘l-beyân*, 9/468.

⁶⁵ Bursevî, *Rûhu ‘l-beyân*, 3/282.

⁶⁶ Bursevî, *Rûhu ‘l-beyân*, 3/283-284.

⁶⁷ Bursevî, *Rûhu ‘l-beyân*, 5/368,9/468; Bursevî’nin Râzî’den alıntıları için bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu ‘l-gayb*, 1/141, 22/14.

⁶⁸ Bursevî, *Rûhu ‘l-beyân*, 1/9.

bulunur.⁶⁹ Üç yerde de Peygamberimizin isimlerinin sayısını ifade ederken Allah'ın bin ismi olduğu gibi onun da bin ismi olduğunu zikreder.⁷⁰ Bir yerde ise bin ismi olduğunu söyler.⁷¹ Son olarak esmâ-i hüsnâ olarak bahsettiği yerlerde doksan dokuz sayısını verir;⁷² hatta iki yerde de bu sayının ahadiyyetle⁷³ yüze ulaştığını serdeder.⁷⁴

Bursevî, Kur'an-ı Kerim'de "biz zamiri" kullanılmasının sebebini esmâ-i hüsnâ ile ilişkilendirerek "şeyhim" diye bahsettiği Atpazârî Osman Efendi'den yaptığı alıntıda söz konusu zamirlerin kullanımı ile ilgili Allah Teâlâ'nın zâtına nazarla tekil sîgası; isimlerine ve sıfatlarına nazarla ise çoğul (biz) sîga kullanıldığını söylemiştir. İsim ve sıfatların hepsinin zâta râci olduğundan bunların çok olması zâtın tek oluşuyla çelişmeyeceğini zikretmiştir.⁷⁵ Yine Bursevî tefsirinde tespit edebildiğimiz kadarıyla isimlerin sayılarından bahsettiği ilgili her kısımda *فان تعدد الاسم لا يستلزم تعدد المسمى* "ismin çokluğu müsemânın (isimlendirilen) çokluğunu gerektirmeyeceği" ifadesini sözlerine eklemiştir.⁷⁶

Bu başlıkta esmâ-i hüsnânın sayısı ile ilgili önce genel olarak ifade edilen görüşleri aktarılmış sonrasında ise Bursevî'nin kanaati ele alınmıştır. Bursevî sayı konusunda genel kanaatlerden çok farklı bir görüş dile getirmemektedir. Özetlemek gerekirse ilk olarak onun Allah Teâlâ'nın isimlerinden bin ve türevleri şeklinde çokça bahsetmesi bizde bu sayının kesretten kinaye olarak ele alınma ihtimalini doğurmuştur. İkinci mesele ise konuyu ele alırken Bursevî, Allah Teâlâ'nın isimlerine bin, bin bir, üç bin, dört bin sayılarını verirken; "esmâ-i hüsnâ" ibaresi yani en güzel isim diye bahsedeceği zaman "doksan dokuz" sayısının dışında bir görüş belirtmemiştir. Bu da bize Bursevî'nin Allah Teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsı ile onun dışında kalan isimler arasında bir ayırım yaptığını göstermektedir. Nitekim daha önce

⁶⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/284.

⁷⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/48,9/70,9/500.

⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/403.

⁷² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/468,10/233.

⁷³ Bütün isim ve sıfatlardan mücerret olarak Allah'ın zâtının tek ve bir olduğunu ifade eden terim. Bk. Süleyman Uludağ, "Ahadiyyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/484.

⁷⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/217,9/141.

⁷⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/38.

⁷⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/285,5/368,9/468.

aktardığımız gibi Bursevî en meşhur, en muntazam manada olanlarına nispetle esmâ-i hüsnânın doksan dokuz olarak kabul edilebileceğini ifade etmektedir.

3. Esmâ-i Hüsnânın İhsâ Ameliyesi

Esmâ-i hüsnâ hususunda ele alınan bir mesele de bu konuda zikredilen meşhur hadisteki ilâhî isimlerin sayma (ihsâ) ameliyesini nasıl gerçekleştireceğidir.

Nitekim hadiste şöyle buyrulur: *إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا، مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا، مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ* “Allah’ın doksan dokuz -yüzden bir eksik- ismi vardır; kim bunları sayarsa (ihsâ) cennete girer.”⁷⁷

Söz konusu hadiste cennete girme müjdesi ile yapılması teşvik edilen “ihsâ” eylemi ile ne kastedildiğine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Sözlükte “ihsâ” ifadesine kelime manası olarak “saymak” anlamı verilmektedir.⁷⁸ Ancak ilk manası ile yetinilmemiş söz konusu “Allah Teâlâ’nın isimlerini ihsâ etmek” olunca sözlük anlamı dışında muhtelif manalar da zikredilmiştir.

Söz gelimi bazıları mezkûr kelimeye sayma, ezberleme⁷⁹ manalarının yanında esmâ-i hüsnâyâ iman etme, onu yüceltme ve onun manalarını düşünme⁸⁰ anlamını verirken bazıları da “doksan dokuz ismi Kur’an ve hadislerden çıkarmaya çalışmak” şeklinde anlaşılabilirliğini ifade etmiştir.⁸¹

⁷⁷ Müslim, *Sahîhu Müslim*, “Zikr” 5, 6 [no:2677].

⁷⁸ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd Cevherî, *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1987), 6/2315; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan ed-Davudi (Beyrut: Daru'l-Kalem, 1991), 240; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 14/184; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed Zebîdî, *Tâ'cü'l-arûs min cevâhiri'l-Kamûs*, thk. Kurul (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, 1965), 37/441.

⁷⁹ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li-şşuûnî'l-İslamiye-İcnetü İhyâi türâsi'l-arabî, ts.), 2/128.

⁸⁰ Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 2/481.

⁸¹ Abdüsselam b. Abdurrahman Ebü'l-Hâkem İbn Berrecân, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi (Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 1/29; Ebü Hâmid Muhammed Gazzâlî, *el-Makşadü'l-esnâ fî şerhi me'ânî esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî (Kıbrıs: Dâru İbn Hazm, 2003), 172; Fahreddin er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât*, 80-81.

Hadisteki “ihsâ” ifadesini iki yönüyle ele almak gerektiğini, bunların hem bilgi hem de eylem yönü olduğunu, bu iki yönden her biri diğerini tamamlayan bir işlev gördüğü de söylenmiştir.⁸²

Diğer taraftan “ihsâ lafzına” sadece tek tek sayma manası verildiğinde bazı itirazlar söz konusu olmuştur. Söz gelimi Râzî’nin bize naklettiği Ebû Zeyd el-Belhî’nin (ö. 322/934) itirazı bu meyandadır. O söz konusu itirazında şöyle demektedir:

“Allah Teâlâ cenneti can ve malı harcama karşılığında şart koşmuştur. “*Allah müminlerin canlarını ve mallarını karşılığında cennet vermek üzere satın aldı*”⁸³ buyrulmaktadır. Cennet için iman ve salih amel gerekir. Nasıl olur da bir insan kısa zamanda içinde sayabileceği birkaç ismi saymakla cennete gidebilir!”⁸⁴

“İhsâ” ifadesinin lügat ve diğer manalarını öz bir şekilde aktardıktan sonra bu konunun Bursevî’nin tefsirinde nasıl ele alındığını görelim.

Bursevî dini makamları, İslam, iman ve ihsân diye; cennetin mertebelerini ise bu üç makama göre tasnif eder. Şöyle ki dini yaşayanların mertebelerinin derecelerine göre ameller cenneti, miras ve lütuf cenneti şeklinde üçe ayırıp “Allah Teâlâ’nın isimlerini ihsâ etmeyi” de bu taksime uygun olarak yapar. Neticede İslam makamında taalluk (alakalanmak), iman makamında tahalluk (ahlaklanmak) ve ihsân makamında tahakkuk (hakikatine ermek) şeklinde ihsâyı (isimleri saymak) üç makamda ele almıştır.⁸⁵

Her makamın gerekleri neyse onları da sıralayan Bursevî, makamları örnekler üzerinden açıklar ve her makamın sonucu olarak hangi cennete gidileceğini de ifade eder. Söz gelimi ilk makam olan “İslam makamında taalluk ile Allah’ın isimlerini

⁸² Ebü’l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu’l Bari Şerh-i Sahihî’l-Buhâri* (Beyrut: Daru’l-Marife, 1959), 11/225-227 ayrıca bk. Ömer Türker, *Anlamı Tamamlamak: İslam Düşünce Geleneğinin Anadolu Coğrafyasındaki Bileşenleri: Razi Geleneği, Hanefî-Maturidi Geleneği, Maveraünnehir Tasavvufu, İbnü’l-Arabi Geleneği*. (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 115.

⁸³ et-Tevbe 9/111.

⁸⁴ Fahreddin er-Râzî, *Levâmi ‘u’l-beyyinât*, 79-80.

⁸⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/282-283.

saymak”, sâlikin⁸⁶ bu isimlerden her birinin eserlerinin maddi ve manevi bütün hal ve hareketlerinde görünmesini istemesidir. Bununla birlikte görünen bu eserleri ihsâ ettiği isimlerin hüküm ve eserleri olduğuna inanarak şükran-ı nimet ve belalara sabretmek suretiyle her esere layık olan biçimde karşılık vermesidir. Söz konusu ihsâyı bu makamda zikredildiği şekliyle yapan kişinin de ameller cennetine gideceğini belirtir.⁸⁷

Esmâ-i hüsnânın sayılmasına dair Bursevî'nin zikrettiği ikinci makam da “İman makamında tahalluk ile bu isimleri saymaktır.” O söz konusu makamı “Allah’ın ahlakı ile ahlaklanın” sözü düsturunda ele alır. İlaveten ruhaniyet ruhunun bu isimlerin hakikat, mana ve mefhumlarına muttali olması ve o isimlerin her biriyle ahlaklanmak suretiyle bu makamın ihsâ’nın gerçekleşeceğini ifade eder. Allah’ın isimleriyle ahlaklanan kişinin bahsi geçtiği şekilde O’nun isimlerini sayması sonucu miras cennetine gireceğini zikreder.⁸⁸

Son olarak “ihsâ”nın üçüncü makamından bahseden Bursevî, bu makamın “ihsân makamında tahakkuk ile Allah’ın isimleri saymak” olduğunu söyler. Mezkûr makamın gereği ise kişinin takva ile sahip olduğu veya içinde zuhur eden suret ve manalardan sıyrılmak nihayet hakiki huzur örtülerine bürünüp örtünmek olduğunu ifade eder. Ayrıca Allah’ın isimlerini bu şekilde sayan hakikat ehlinin, gaybü’l-gayb sırrının mahalli olan lütuf cennetine gireceğini ekler.⁸⁹

Bursevî “ihsâ”nın keyfiyetine dair zikrettiği uzun izahtan⁹⁰ sonra söz konusu kelimenin nasıl anlaşıldığına dair dört görüş nakleder.⁹¹

- 1- İsimlerin hakkını yerine getirme ve gerekleri ile amel etmek. Bu görüşü İbn Melek’ten (ö. 821/1418’den sonra) nakletmiştir.
- 2- İsimlerin manalarını anlayıp onları tasdik etmek.
- 3- Teberrük maksadıyla ihlas ile tek tek saymak.

⁸⁶ Sâlik: Mana olgunluğunu elde etmek üzere, tasavvuf yoluna giren kişi. Bk. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Anka Yayınları, 2009), 541.

⁸⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/283.

⁸⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/283.

⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/283.

⁹⁰ Bursevî'nin izahının benzer ifadeleri için bk. Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Kâşânî, *Istulâhâtü's-Sûfiyye*, thk. Abdülâl Şâhîn (Kahire: Daru'l-Menar, 1992), 51-52.

⁹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/283.

4- Ezberlemek. Buhari'den naklettiği bu görüşten sonra aynı hadisle ilgili başka bir rivayette “sayarsa (ihsâ)” kelimesi yerine “ezberlerse (hafize)”⁹² ifadesi kullanılmasını sebep göstererek bu mananın en uygun mana olduğunu zikreder.

Sonuç olarak Bursevî'nin ihsâ eylemini farklı açılardan ele aldığı görülür. Nitekim önce tasavvufî bakış açısıyla yorumladığı ihsâyı ardından selef âlimlerden verdiği alıntılar ile anlaşılır kılmıştır. Özellikle her iki bakış noktasında da ihsanın amel boyutuna vurgu yapması dikkate şayandır.

4. İsm-i A'zâmın Mahiyeti

Esmâ-i hüsnâ ile ilgili meselelerden biri de ism-i a'zamdır. “Allah'ın en büyük ismi” anlamına gelen bu terkibe, Allah Teâlâ'nın bütün isimlerini kapsayan manasında el-ismü'l-câmi'⁹³ anlamı da verilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de zikredilmeyen bu tabir İslâm literatürüne hadisler vesilesiyle girmiştir. Hadis kitaplarında ism-i a'zam ile ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır.⁹⁴ Bütün bu rivayetler ve bunların etrafında birçok âlim tarafından dile getirilen çeşitli görüşler, genellikle kulların ism-i a'zamın tespitine çalışmasını öngörmekte, bu ismin içinde yer alacağı duaların Allah Teâlâ katında öncelikle kabul edileceği şeklindeki temel düşünceyi içermektedir.⁹⁵

İsm-i a'zamın hangi isim olduğu konusunda kesin bir delil bulunmaması bu konuda farklı kanaatlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İlgili rivayetler ışığında meseleyi ele alan âlimler temel olarak iki problem üzerinde durmuştur. Birincisi ism-i a'zamın mevcudiyetiyle ilgili, olup olmadığına dair; ikincisi ise mahiyetiyle ilgili, ism-i a'zamın niteliğine dairdir. Birinci yaklaşıma göre ism-i a'zam diye bir olgunun bulunmadığı söylenmiştir.⁹⁶ Bu yaklaşıma göre mümin bir kişinin ruhunu mâsivâdan

⁹² Müslim, *Sahîhu Müslim*, “Zikr” 5, [no:2677].

⁹³ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn Es-Sûd (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013), 28.

⁹⁴ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009), “Fedâilü'l-Kur'an” 10; Tirmizî, “Da'avât” 65, 66, 110; İbn Mâce, “Duâ” 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 19/238, 21/192, 21/311, 38/45-46, 38/64, 38/149, 45/584.

⁹⁵ Metin Yurdagür, *Esmâ-i Hüsnâ'yı Anlama Kılavuzu* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2021), 48.

⁹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l Bari*, 11/224; Celâluddîn Ebu'l-Fadl b. Ebi Bekr Suyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 2004), 1/472.

arındırmış bir şekilde Allah'a dua etmiş olduğu her isim, ism-i a'zamdır.⁹⁷ İsm-i a'zamin yokluğunu savunanlar rivayetlerde yer alan "a'zam (en büyük)" ibaresine "büyük, yüce" anlamı vermişlerdir. Bununla beraber Allah Teâlâ'nın isimlerinin hepsinin en güzel ve en üstün vasfa sahip olduğunu ifade etmişlerdir.⁹⁸

İkinci yaklaşıma göre ism-i a'zamin mevcudiyeti kabul edilir. Bununla birlikte ism-i a'zam bilgisinin kullara verilip verilmediği, verildiyse mahiyetinin ne olduğu konusunda bazı tartışmalar ele alınmıştır. İlk olarak ism-i a'zam bilgisinin kullar tarafından bilinmediği tıpkı kadir gecesinin hangi gece olduğu ve cuma günü hangi saatlerin müstecap vakitler olduğunu gizlendiği gibi ism-i a'zamin da aynı amaca matuf olarak gizlendiği söylenmiştir.⁹⁹ Hatta kulların, Allah Teâlâ'nın bütün isimlerini yüce görmeleri için ismi a'zamin gizli tutulduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁰ İkincisi ise mezkûr bilginin kullardan sadece peygamber ve velilere verildiği, halkın ism-i a'zami bilemeyeceği zikredilmiştir.¹⁰¹ Son olarak ism-i a'zamin hangi isim veya isimler olduğu halk tarafından bilindiği belirtilmiştir. Bu anlayışta olanlar ism-i a'zama dair rivayetlerden derledikleri isimleri ilgili çalışmalarda ortaya koyup ayrıca farklı tevil ve tercihlerde bulunmuşlardır.¹⁰²

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında ism-i a'zam ile ilgili yaklaşımlarda genel kanaatin ism-i a'zamin yokluğu değil mevcudiyeti yönünde olduğu bu konuda varlığını kabul etmeyenlerin görüşlerinin yorumlanmaya açık olduğu görülür.¹⁰³ İsm-i a'zamlarla ilgili sadece kabul edenler ve reddedenler şeklinde ikili bir kategorileştirmenin yerine tevil edenler ve tevil etmeden, doğrudan kabul edenler şeklinde bir ayrımın daha uygun olacağı ortadadır.¹⁰⁴

⁹⁷ Fahreddin er-Râzî, *Levâmi 'u'l-beyyinât*, 87.

⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l Bari*, 11/224; Suyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, 1/472.

⁹⁹ Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 17/5; Suyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, 1/473.

¹⁰⁰ Fahreddin er-Râzî, *Meşâtihu'l-gayb*, 32/229.

¹⁰¹ Gazzâlî, *el-Mağşadü'l-esnâ*, 168-169.

¹⁰² Fahreddin er-Râzî, *Levâmi 'u'l-beyyinât*, 89-95; İbn Hacer, *Fethu'l Bari*, 11/224-225; Suyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, 1/473-476; İsmâil Karagöz, *Ayet ve Hadisler Işığında Allah'ın İsim ve Sıfatları Esmâ-i Hüsnâ* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 99-105.

¹⁰³ Güven Ağırkaya, "İsm-i A'zam'ın Varlığı Üzerine Bir İnceleme", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan 2022), 235.

¹⁰⁴ Ağırkaya, "İsm-i A'zam'ın Varlığı Üzerine Bir İnceleme", 236.

İsm-i a‘zamı ele alış konusunda tek tip bir yaklaşım söz konusu olmamıştır. İsm-i a‘zamin kötüye kullanılmasından hareketle onun çarpık bir telakki¹⁰⁵ olarak niteleyenler olduğu gibi söz konusu karşı çıkmanın yerinde olmadığını çözümün reddetmek değil düzeltmek olduğunu ifade edenler de olmuştur.¹⁰⁶

Bursevî ism-i a‘zam ile ilgili meşhur bir rivayeti tefsirinde aktarır. Berîre ’den (ö. 60/680?) mervî bir rivayette, Peygamberimizin bir adamın “Allah ’ım! Sen, senden başka ilâh olmayan, bir olan, hiçbir şeye muhtaç olmayan (Samed), doğurmamış ve başkası tarafından doğurulmamış olan ve dengi olmayan Allah olduğun için senden istiyorum” meâlindeki duasını duymasına üzerine peygamberimizin o adamın, kendisiyle bir şey istenildiğinde Allah Teâlâ’nın vereceği, dua edildiğinde ise icabet edeceği ism-i a‘zam ile dua ettiğini buyurmuşlardır.¹⁰⁷ Müellif söz konusu rivayeti iki farklı lafızla aktarmıştır.¹⁰⁸

Yine Bursevî, Peygamberimizden nakledilen, ism-i a‘zamin Bakara, Âl-i İmrân ve Tâhâ Sûre’lerinde aranmasını buyurduğu rivayete tefsirinde yer vermiştir.¹⁰⁹ Haşr Sûresi’nin faziletinden bahsettiği bir yerde ism-i a‘zamin mezkûr sûrenin sonunda olduğuna dair nakilde bulunmuştur.¹¹⁰

Bursevî birden çok ism-i a‘zam zikretmiştir. Söz gelimi bir yerde Yunus aleyhisselâmın nidası olan *لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ* “Lâ ilâhe illâ ente sübhâneke innî küntü mine’z-zâlimîn” cümlesinin ism-i a‘zam olarak ifade ederken¹¹¹ başka bir yerde “Vedûd” isminin ism-i a‘zam olduğunu temrîz sîğasıyla zikreder.¹¹² “Rab” lafzının da Allah’ın ism-i a‘zamı olduğunu söyleyen Bursevî, Allah Teâlâ’nın bütün isimlerini tersine çevrildiğinde manaları bozulduğu halde Rab isminin manasının bozulmadığını, Rab kelimesi tersten okununca “Berr” olup o da Allah Teâlâ’nın isimlerinden olduğuna işaret ederek niye “Rab” lafzının ism-i a‘zam

¹⁰⁵ Mustafa Öztürk, “İslâm Kültüründe “İsm-i A‘zam” Mefhumu”, *Diyanet İlmî Dergi* XXXIX/1 (2003), 90-91.

¹⁰⁶ Ağırkaya, “İsm-i A‘zam’ın Varlığı Üzerine Bir İnceleme”, 237.

¹⁰⁷ İbn Mâce, “Duâ” 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 38/45-46.

¹⁰⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/284,7/447.

¹⁰⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/267,2/2,5/431.

¹¹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/471.

¹¹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/518.

¹¹² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/393.

olduğunu sebeplendirir.¹¹³ Öte yandan Bursevî “Hâ Mîm” harflerini ism-i a‘zam olarak tarif ederken,¹¹⁴ ism-i a‘zâmın huruf-u mukattaa’da gizli olduğunu nakleder.¹¹⁵ Allah Teâlâ’nın bütün isimlerinin ism-i a‘zam olduğunu¹¹⁶ belirten Bursevî, bir yerde kayıt düşerek isimlerinin hakikat bakımından ism-i a‘zam olacağını ifade ederken¹¹⁷ öte yandan Allah Teâlâ’nın azametini müşâhede¹¹⁸ hâlinde olmak şartıyla dua edilen her ismin, ism-i âzam olduğunu söyler.¹¹⁹

Bursevî, “el-Hayyu’l-Kayyûm” ve “yâ Hayyu yâ Kayyûm” ifadelerinin ism-i a‘zam olduğunu ifade eder.¹²⁰ Öyle ki ikinci ifadenin ism-i a‘zam olduğunu muhakkik âlimlerin görüşü olarak zikreder.¹²¹ Bu isimler şâmil oldukları birçok mânâ, sıfat ve hakikatlerden dolayı Allah’ın ism-i a‘zamlarıdır.¹²² Hatta Hz. Süleyman Belkıs’ın tahtını bulunduğu yere göz açıp kapanıncaya kadar getiren kişinin de “ya Hayyu ya Kayyum” dediği bazılarına göre ise “Ya Ze’l-celâli ve’l-ikram” dediği zikredilmiştir.¹²³

“İsm-i a‘zam, Allah’ın duâ edildiğinde icâbet ettiği, bir şey istendiğinde verdiği ismidir¹²⁴ diye tanımlayan Bursevî, tercih edilen görüşe göre ism-i a‘zâmın “Allah” ism-i celâlî olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵ Lafzatullah’ı doksan dokuz ismin en büyüğü olarak da nitelemiştir. Ayrıca onu diğer isimlerden ayıran özellikleri arasında bu ismin Cenâb-ı Hakk’ın zâtına delâlet ettiğini hiçbir hâriçte kalmaksızın bütün ilâhî sıfatları kendinde toplayan bir cami’ isim olduğunu belirtir.¹²⁶ İsm-i a‘zâmla ilgili belki en net ifadelerin bulunduğu bu satırları sona bırakmamızın sebebi Bursevî’nin ism-i a‘zam

¹¹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/176-177.

¹¹⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/285.

¹¹⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/225.

¹¹⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/316.

¹¹⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/149.

¹¹⁸ Müşâhede: Zâtî tecellî ve Hakk’ın gönülde hazır olması anlamına gelen bir tasavvuf terimi. Bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2016), 265.

¹¹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/400.

¹²⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/400, 1/405.

¹²¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/461.

¹²² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/400.

¹²³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/350.

¹²⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/8.

¹²⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/255, 4/372, 4/392, 9/422, 3/286, 10/33.

¹²⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/284.

tercihinin ism-i celâl olduğunu düşünmemizdir. Nitekim lafza-i celâlin ism-i a‘zam olması yaklaşımında Bursevî, Nevevî ve Râzî ile aynı kanaati taşımaktadır.¹²⁷

Bursevî, ism-i a‘zâmın kullar tarafından bilineceğini ancak sabır, rahmet ve halka şefkat sıfatlarının kemaliyle tahakkuk etmesi gibi belli şartlara matuf olarak layık olunacağını eserinde bir temsil üzerinden ifade etmektedir.¹²⁸ Ek olarak Bursevî, büyüklerin nefsanî bozuk emellere âlet olmaması için duaları ve ilahî isimleri ehil olmayanlardan sakladıklarını zikreder.¹²⁹ Başka bir yerde ise ancak kabiliyet dindarlık ve salâhiyet bakımından ehil olanlara öğretmek ve telkin etmek gerektiğini ifade eder.¹³⁰

Diğer taraftan Bursevî’nin zahiren ism-i a‘zam olarak anlaşılmayan ayetleri işârî olarak ism-i a‘zama hamlettiği de görülür. Söz gelimi Nuh Sûresi 13. ayetini tefsir ederken “*Size ne oluyor ki, Allah’a büyüklüğü yakıştıramıyorsunuz*” kısmını şöyle yorumlamıştır: “Size ne oluyor ki Allah Teâlâ’nın ism-i a‘zamından kendi katında sizi vakarlı kılacak şeyleri istemiyor ve bu vasıfları kazanmıyorsunuz? Hâlbuki her bir ismin anlamını gerçekleştirerek bunu ahlâkınızda yansıtabilirsiniz. Böylece ona dâhil bütün isimlerle ahlaklanmanız sebebiyle onun mazhar ve tecellîgâhı olabilirsiniz”¹³¹ Sabah akşam Allah Teâlâ’nın adının tesbih edilmesini buyuran bir ayeti¹³² de söz konusu zamanlarda “ism-i a‘zamı anmak” şeklinde yorumladığı olmuştur.¹³³

Bursevî hangi ismin ism-i a‘zam olduğuna dair tüm bu aktardığı görüşlerle birlikte kendi görüşüyle çeliştiği yanlışlığı veren bir kanaatte zikreder. Kadir gecesinin diğer geceler arasında gizli olduğu gibi ismi a‘zâmın da doksan dokuz isim arasında gizli olduğunu nakleder.¹³⁴

Gördüğümüz kadarıyla Bursevî, tefsirinde ism-i a‘zâmın mahiyetine dair özel bir başlık açmamakla birlikte muhtelif yerlerde net bir kanaat bildirmeksizin ism-i

¹²⁷ Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Şâhîhi Müslim b. el-Haccâc*, 17/5; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 1/111.

¹²⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/338.

¹²⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/51-52.

¹³⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/51.

¹³¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/177.

¹³² el-İnsân 76/25.

¹³³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/278.

¹³⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/482.

a‘zamin hangi isim olduğu hususunda nakillere yer vermiştir. Sonuç olarak ism-i a‘zamin mahiyetine dair aktardığı ayrıntılı bilgiler onun söz konusu meseleye verdiği önemin göstergesidir.

5. İsim-Müsemmâ Tartışması

Esmâ-i hüsnâ ile ilgili eserlerde yer verilen konulardan biri de isim-müsemmâ meselesidir. İsim-müsemmâ tartışmasının sıfatlar meselesine bağılı olarak hicri ikinci yüzyılda ortaya çıktığı söylenmiştir.¹³⁵ Söz konusu meselenin esmâ-i hüsnâ çerçevesinde ele alınması Allah’ın isimlerinin sadece yalın birer lafızlardan ibaret mi oldukları yoksa o isimlerin medlulü olan zâta mı delalet ettikleri cihetindedir.

Akaid kitaplarında “esmâ ve sıfat” başlıklarında yer verilen isim-müsemmâ meselesinde temel olarak üç farklı yaklaşım zikredilmiştir. Ehl-i sünnet’in görüşü “İsim müsemmâ aynı şeydir” yönündedir. Cehmiyye, Mu‘tezile ve Kerrâmiyye’nin görüşüne göre ise “isim ile müsemmânın ayrı ayrı şeyler”dir. Eş‘arîler’den bazılarının görüşü olarak zikredilen kanaat ise “ismin tesmiyeden ve müsemmâdan ayrı bir şey” olduğudur. Nitekim Eş‘arîler’in diğere bazılarının da ismi üçe ayırdığı zikredilir. O da müsemmânın aynısı olan, müsemmânın gayrısı olan ve ne aynısı ne de gayrısı olan şeklindeki ayrımlarıdır.¹³⁶

Râzî, esmâ-i hüsnâyı şerh ettiği kitabında isim-müsemmâ konusuna yer vermiş, “isim, müsemmâ ve tesmiyeyi ayrı değerlendirmek gerektiğini ve bunlardan her birinin diğereinden ayrı şeyler olduğunu” söyleyen Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) görüşünü, kendince doğru olan yaklaşım olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷

İsim-müsemmâ konusunda aktardığımız genel çerçeveden sonra değerlendirme sadedinde şu cümleleri aktarmak konunun önemi açısından yerinde olacaktır: “İnsan, Allah’ı tanımak için bazı isim ve sıfatlardan istifade etmek zorundadır. Bu maksatla kullanılan lafızlar insanların ortak sembolleridir. Ne var ki bu sembollere zaman zaman farklı manalar yüklenmiştir. İşte İsim-müsemmâ

¹³⁵ İlyas Çelebi, “Klasik Bir Kelâm Problemi Olarak İsim-Müsemmâ Meselesi”, *İLAM Araştırma Dergisi* III/1 (1998), 104.

¹³⁶ Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli’ d-dîn*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2015), 29-30.

¹³⁷ Fahreddin er-Râzî, *Levâmi’ u’ l-beyyinât*, 19.

tartışmalarının temelinde de terimlere yüklenen bu farklı manalar ile lafız-mana ve dil-mantık ilişkisinin gereği gibi anlaşılammış olması yatmaktadır. Konu bu boyutu ile ele alınmayınca kuru lafız tartışmasına dönüşmektedir. Zira bütün taraflar zât olarak Allah'ın bir ve sonradan olmuş olan her türlü nitelemeden münezzehe olduğunu kabul etmektedirler. Fakat isim, tesmiye, müsemmâ kelimelerine farklı anlamlar yükleyerek karşı tarafı itham etmektedirler. Bu tartışmanın tarafları eğer lafızlar yanında manaları da aynı olan bir terminoloji kullanmış olsalardı, isim-müsemmâ meselesi bu kadar tartışılacak bir problem olmayabilirdi.”¹³⁸

İsim, müsemmâ ve tesmiye ibarelerinin sözlük anlamları ile ilgili bilgiler veren Bursevî şöyle der: “Âlimler şöyle demişlerdir: İsim, esas konduğu manaya delâlet eden lafızdır. İsmi alan (müsemmâ) ise kendisine isim konulan manadır. İsimlendirmek (tesmiye) de bir lafzı o manaya isim olarak koymak veya onun hakkında o sözcüğü söylemektir.”¹³⁹

Bursevî, Rahmân Sûresi'ndeki “*Büyükük ve ikram sâhibi Rabbinin adı yücelerden yücedir.*”¹⁴⁰ ayetini tefsir ederken isim-müsemmâ konusundaki yaklaşımını kalın çizgiler ile belirtir. “Yücelerden yüce” olan O’nu ismi değil, bizzat “ismin sâhibi” olduğunu söyleyerek burada isimden kastedilenin ismin medlulü olan müsemmâ olduğunu vurgular. Ayrıca *Emalî* adlı eserden yaptığı alıntıda “isim müsemmâdan başka olmadığını” zikreder.¹⁴¹

Bursevî, Allah Teâlâ için müsemmâ ibaresini kullanmıştır.¹⁴² Putlara verilen isimleri ise, müsemmâsı olmayan kuru isimler olarak niteler.¹⁴³ Buradan hareketle onun isim-müsemmâ arasında bir ilişki kurduğu görülmektedir. Nitekim Bursevî, “Zira bir şeye isim takmak, isimle müsemmâ arasında bir bağ kurmaktır.” derken söz konusu bağ ile ilgili sarîh beyanda bulunur. Bununla birlikte Bursevî, bir şeyi ismiyle belirlemeyi o şeyin var oluşunun gereklerinden görür.¹⁴⁴ Ayrıca Bursevî, başka bir

¹³⁸ Çelebi, “Klasik Bir Kelâm Problemi Olarak İsim-Müsemmâ Meselesi”, 114.

¹³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/468.

¹⁴⁰ er-Rahmân 55/78.

¹⁴¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/315.

¹⁴² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/307, 5/368, 6/235, 8/149.

¹⁴³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/187, 9/234.

¹⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/379.

yerde aynı şekilde ismin müsemmanın kendisi olduğunu vurgular: “Bir şeyin ismini anmak, bizzat onu anmaktır.”¹⁴⁵ Ancak bu hususları zikretmesinin yanında ismin çokluğunun müsemmanın çokluğunu gerektirmeyeceğini de söyleyerek¹⁴⁶ zihinlerde tevhid prensibini zedeleyecek bir problemin de önüne geçer. Söz gelimi Bursevî, bir kişinin tek olduğu halde bir yönden baba, bir yönden dede, bir yönden dayı, diğer bir yönden de âlim olarak adlandırılması gibi o kişinin birçok isim almasının mümkün olacağını söyler.¹⁴⁷

Bursevî Hz. Dâvûd’a (داود) Allah Teâlâ tarafından içinde başka harfler ile bitişen bir harf olmayan bir isim verildiğini, isminin bu özelliği ile Allah’ın, Dâvûd aleyhisselâmın gönül bağına bu dünyadan tamamen kestiğine, onu bir takım gizli ve aşikâr lütuf ve ihsanlarıyla şereflendirdiğine işaret ettiğini belirtir. Ardından Bursevî Hz. Dâvûd ve adının örneğinde olduğu gibi isim ile müsemma arasında ancak hakikat ehlinin anlayabileceği bir münasebet olduğunu sözlerine ekler.¹⁴⁸

Bursevî’nin ismin müsemmanın aynısı olduğunu birden çok yerde vurguladığı alıntılar yapar.¹⁴⁹ Söz gelimi *et-Tevlatu’n-necmiyye’den* yaptığı nakilde şu cümleyi kaydeder: “Ehl-i hak ve ehl-i zevk¹⁵⁰ nezdinde isim müsemmanın aynısıdır.”¹⁵¹

Bursevî, A’raf Sûresi’nin 7/180. ayetini tefsir ederken esmâ-i hüsnâdan maksadın, muhtelif manalara delalet etmek üzere konulmuş lafızlar olduğunu söyler. Buradan hareketle ismin, isimlendirilenden başka olduğunu zikreder. Bursevî’ye göre şayet isim, isimlendirilenin aynısı olsaydı, isimlerin sayısınca isimlendirilen olması gerekirdi ki bunun da imkânsız olduğunu ifade eder. Bursevî söz konusu yaklaşımını söyledikten sonra Gazzâlî’den şöyle bir alıntı yapar: “Gerçek şu ki isim, isimlendirme (tesmiye) ve isimlendirilenden başka bir şeydir. Çünkü bu üç kelime eş anlamlı değil, birbirlerinden tamamen ayrı manalar ifade eden kelimelerdir.”¹⁵² Söz konusu

¹⁴⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/336.

¹⁴⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/285, 5/368, 9/468.

¹⁴⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/468.

¹⁴⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/265.

¹⁴⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/319.

¹⁵⁰ Mazhar olduğu tecellinin eserinin ruh ve kalp makamından nefis ve tabiat makamına inişini yaşayarak, duyarak ve tadararak bilen sâlik için kullanılan tasavvuf terimi. Bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 119.

¹⁵¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/152-153.

¹⁵² Gazzâlî, *el-Mağşadü’l-esnâ*, 24; Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/282.

müsemmâ ile ismi ayırdığı yaklaşımına başka bir yerde de zikreder. Nitekim Bursevî, “De ki: “İster Allah deyin ister Rahman deyin.”¹⁵³ ayetindeki “Allah” ve “Rahman” lafızlarını müsemmâ değil isim olarak ele alır.¹⁵⁴

Bursevî esmâ-i hüsnâ hususunda kendisinden çokça iktibasta bulunduğu Ebü'l-Abbâs Zerrûk'un (ö. 899/1493-94) *şerhu esmâillahi'l-hüsnâ* adlı eserinden isim-müsemmâ konusunda da alıntıda bulunmuştur. Nitekim Zerrûk'a göre sahih olan, “ismin müsemmâdan başka olmasıdır.”¹⁵⁵

Bursevî, isim-müsemmâ konusunda zıt görüşleri zikrettikten sonra mezkûr meselede tartışmamayı ve bu konuda susmayı takvanın gereği olarak görür. Nitekim o bazılarının söz konusu mesele üzerinde durmaktan çekinirken, bazılarının da bu konuda ayrıntıya girdiklerini söyler. Diğerlerinin ise bu konuda susmayı tercih ettiklerini ifade eder. Salih selefimiz diye bahsettiği ilk dönem âlimlerinin de mesuliyetten korunmak ve diğerlerini de yanıltmamak için, isim ile müsemmâ, sıfat ile mevsûf, tilâvet ile metlûv konularında tartışmadıklarını söyler.¹⁵⁶ Başka bir yerde ise Bursevî, Allah Teâlâ'nın varlığı sabit olan sıfatlarının, zâtından bağımsız olarak mı mevcut olduğunu yoksa bu sıfatların Allah Teâlâ'nın aynı olarak mı var oldukları meyanında bir sorunun meşâyih ve kelâmcılar arasında tartışıldığını zikreder. Daha sonra kişinin kendisi için daha iyi olanın, bu konuda susması, mezkûr konuları Allah'a bırakması olduğunu ifade eder.¹⁵⁷

Anlaşıldığı gibi Bursevî farklı tarafların kanaatlerini bir araya getirmek suretiyle isim-müsemmâ tartışmasını ele almaktadır. Nihayetinde bu konuda susmanın, ayrıntıya dalıp tartışmaya girmemenin daha doğru olduğunu zikrederek ilgili konuyla alakalı nihai düşüncesini belirtmektedir.

6. Tevkîflik-Kıyâsîlik Meselesi

Esmâ-i hüsnâ ile ilgili tartışmalı konu başlıklarından biri ilâhî isimlerin tespiti hususunda ele alınan söz konusu isimlerin tevkîflîği ve kıyâsîliği meselesidir.

¹⁵³ el-İsrâ 17/110.

¹⁵⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/212.

¹⁵⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/315.

¹⁵⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/315.

¹⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/470.

Sözlükte “nas” anlamı verilen¹⁵⁸ tevkîfilik kavramıyla, bütünüyle nasların bildirilmesine bağlı kalınarak Allah Teâlâ’ya isim ve sıfat verilmesi kastedilirken; kıyâsîlik kavramıyla da sadece nassa bağlı kalınmadan akılla da Allah Teâlâ’ya isim ve sıfat isnat edilmesi anlaşılmaktadır. Tevkîfilik yaklaşımı Ehl-i sünnet kelimcilerine,¹⁵⁹ selef âlimlerine ve muhaddislere¹⁶⁰ isnat edilirken; kıyâsîlik yaklaşımı da Mu‘tezile’ye ve Kerrâmiyye’ye isnat edilir.¹⁶¹

Allah’a nispet edilecek isimler konusundaki yaklaşımları ele alan Teftâzânî, (ö. 792/1390) dört yaklaşımdan bahseder. Birincisi Ehl-i sünnet kelimcilerine isnat edilen tevkîfilik görüşüdür. İkincisi Mu‘tezile’nin ve Bâkılânî’nin (ö. 403/1013) kıyâsîlik görüşüdür. Üçüncüsü Gazzâlî’nin isimleri tevkîfi; sıfatları kıyasî gördüğü görüşüdür. Dördüncüsü ise Cüveynî’nin (ö. 478/1085) tevakkuf yani kesin bir görüş bildirmediği yaklaşımıdır.¹⁶² Cüveynî’nin kendi kitabında görüldüğü üzere o, ilâhî isim ve sıfatlar konusunda sadece tevakkuf anlayışını tercih etmemiştir. Onun söz konusu meseleye yaklaşımı, şeriatta gelen isimlerin kullanımı; şeriatta yasaklananların ise kullanılmaması; hakkında hüküm olmayan isimler içinde helal ya da haram hükmü vermeme yönündedir.¹⁶³ Buradan hareketle Cüveynî’nin prensip olarak tevkîfiligi tercih ettiği söylenebilir.

Söz konusu tartışmanın bir tarafı tevkîfiligi savunurken diğer tarafı da kıyâsîligi savunmaktadır. Gazzâlî ise, isim ve sıfat kavramlarının altını çizerek bu kavramları birbirinden ayırır ve meseleye farklı bir perspektiften bakar. Nitekim Gazzâlî bu yaklaşımı ile iki zıt yaklaşımın ortasında durmuştur. Ona göre isim, müsemâyı tanıtmak için vaz edilen lafızdır. Bundan dolayı adı Zeyd olan birinin “Zeyd” kelimesinin anlamını taşıması beklenmez. Ancak “beyaz tenli” ve “uzun

¹⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 9/360.

¹⁵⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiye: Dâru’l-Camiatu’l-Mısriyye, ts.), 38.

¹⁶⁰ Muhammed Aruçi, “el-Esmâ ve’s-Sıfât fima Beyne Ulemâi’s-Selef ve Ehli’l-İ’tizâl”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 1 (1997), 33.

¹⁶¹ Fahreddin er-Râzî, *Levâmi’u’l-beyyinât*, 37.

¹⁶² Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh Teftâzânî, *Makâsıdu’l-keîlâm fî ‘akâidi’l-islâm*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 615.

¹⁶³ İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd ilâ kavâti’il-edille fî usûli’l-i’tikâd*, thk. Ahmed Abdurrahman es-Sâyih-Tevfik Ali Vehbe (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dînîyye, 2009), 126.

boylu” olarak nitelenen birinin bu özellikleri taşıması beklenir. Dolayısıyla sıfatın haber anlamı taşıdığını, bu haberin doğru ya da yalan olabileceğinin söyler. Söz konusu eylem Allah Teâlâ’yı vasıflandırmak olunca bu nitelendirmenin de ancak O’nun kutsiyetine yakışan ve tenzih prensibine zarar vermeyen nitelendirmeler ile olması gerektiğini ifade eder.¹⁶⁴ Râzî, bu meselede yukarıda aktardığımız Gazzâlî’nin yaklaşımını tercih eder.¹⁶⁵

İlahi isimlerin tespiti konusunda genel kanaatin tevkîfîlik olduğu söylenmesine rağmen bu yaklaşımı benimseyenlerin kendi eserlerinde bu prensibe uymadıkları görülür. Söz gelimi Kur’an ve sünnette belirtilmemesine rağmen “ezelî, kadîm, dâim, vâcibü’l-vücut ve sâni’ gibi isimlerin özellikle kelim kitaplarının Allah Teâlâ hakkında kullanıldığı ifade edilmektedir.¹⁶⁶ Böylece bu minvaldeki uygulamalardan hareketle, ilâhî isimlerin tevkîfî olmadığı yönünde fiilî bir icmânın oluştuğu da söylenmiştir.¹⁶⁷

Söz konusu mesele üzerine yapılan bir çalışmada, ne tevkîfîlik taraftarlarının sadece nassa bağlı kaldığı ne de kıyâsîlik taraftarlarının nassı göz ardı ettiği kanaatine varılmıştır. Her iki tarafın da tenzih ilkesi üzerinde durduğu, netice itibarıyla de iki yaklaşım arasında büyük benzerlikler olduğu sonucu elde edilmiştir.¹⁶⁸

Bursevî, tefsirinde Allah Teâlâ’nın isimlerinin tevkîfî olduğu meselesine dair farklı yaklaşımlara değinmiştir. Kur’an’da ve sahih hadislerde yer almayan herhangi bir ismin Allah Teâlâ’ya isnat edilemeyeceği şeklinde ifade ettiği görüşü birinci görüş olarak ele alır. Bu görüşün delili olarak, Allah Teâlâ’nın her şeyin aslını bildiğini ifade eden Âlim, Alîm ve Allâm isimleri naslarda varit olduklarından O’nun için söylenebileceğini; ancak naslarda geçmeyen ârif, fakih ve müteyakkin gibi isimlerin ise Allah Teâlâ için söylenemeyeceğini belirtmektedir.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Gazzâlî, *el-Mağşadü’l-esnâ*, 173-176.

¹⁶⁵ Fahreddin er-Râzî, *Levâmi’u’l-beyyinât*, 37.

¹⁶⁶ Yurdağür, *Esmâ-i Hüsnâ’yı Anlama Kılavuzu*, 35.

¹⁶⁷ Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, 11/411.

¹⁶⁸ Orhan Ş Koloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ’da Tevkîfîlik - Kıyâsîlik Problemi: Fahreddin er-Râzî Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII/2 (2004), 231-251.

¹⁶⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/468-469.

İkinci görüş olarak Allah'ın yüce şanına layık olması ve yakışması şartıyla her lafzın O'nun için söylenmesinin uygun olacağını zikreden Bursevî, bu görüşü savunan âlimlerin delillerine de yer vermiştir. Söz gelimi Bursevî, Kur'an ve sahih hadislerde geçmemesine rağmen Türkçe, Farsça, Hintçe ve diğer milletlerin diline göre Allah Teâlâ'nın güzel isimlerinin anıldığını ve O'nun isimlerinin başka dillere göre isimlendirilmesinin caiz olduğu konusunda Müslümanların ittifak ettiğini bu delillerin ilki olarak bildirir. İkinci delil olarak Allah Teâlâ'nın kendisine güzel isimlerle ile dua edilmesini buyurduğunu, güzel manaya delalet eden her ismin bu kapsama gireceğini söyleyen Bursevî, lafzın manası doğru ve güzel olunca, bu uygun lafzı Allah Teâlâ'yı tanıtan yeni bir isim olarak kullanmaya engel olmanın yanlış olduğunu zikretmektedir.¹⁷⁰

Bursevî Allah Teâlâ'nın isimlerinin tevkîfî olduğunu, Allah'a yine kendi isimlerinden kıyas yaparak isim verilemeyeceğini vurgular. Söz gelimi Allah Teâlâ'nın zâtına bakarak veya "Kuddûs" gibi selbi sıfatlarından herhangi birine itibar ederek ya da "Alîm" gibi subûtî sıfatlarından birisini dikkate alarak ya da "Hâlik" gibi fiillerinden birini göz önünde bulundurarak Allah Teâlâ'ya isim vermenin uygun olmadığını üzerinde durur.¹⁷¹

Bursevî, Allah'ın isim ve sıfatlarının ancak şeriat ile bilineceğini; şeriatın bildirmediği bir ismin Allah Teâlâ'ya verilemeyeceğini, naklettiği alıntılar vesilesiyle ifade etmiştir.¹⁷² Başka bir yerde de Bursevî, "Fettân" isminin Allah Teâlâ için kullanılmayacağından hareketle O'nun isimlerinin tevkîfî olduğunu zikretmektedir.¹⁷³ Diğer taraftan şeriatın Allah Teâlâ hakkında kullanmadığı isimleri O'na isnat etme hakkımız olmadığını belirtir.¹⁷⁴

Bursevî'nin ilâhî isimlerin tevkîfliği konusundaki zikrettiğimiz görüşü esmâ-i hüsnâ ile ilgili ayetlerin tefsirinde de etkili olmuştur. Nitekim A'raf Sûresi'nde esmâ-i hüsnâ ile ilgili olan ayette meâlen şöyle buyrulur: "*En güzel isimler Allah'ındır, O'nu*

¹⁷⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/468-9.

¹⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/8, 6/159, 10/402.

¹⁷² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/100, 9/139, 9/253, 10/530.

¹⁷³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/384.

¹⁷⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/267.

o isimlerle çağırın (adlandırın). O'nun isimleri konusunda eğriliğe sapanları bırakın. Onlar yaptıklarının cezasını göreceklerdir."¹⁷⁵ Bursevî, "eğriliğe sapanlar" diye mana verilen "يَلْجِدُونَ" kısmına iki yorumda bulunur. Bu yorumlardan birinde Allah Teâlâ'yı, kendisinin isimlendirmedeği, hiçbir semavî kitabın bahsetmediği ve herhangi bir nebevî sünnette geçmeyen şekilde veya şer'î bir asla dayansa bile yanlış anlaşılmaya sebep olacak şeylerle isimlendirmek suretiyle eğriliğe sapsak olduğunu belirtir.¹⁷⁶

Bursevî ilâhî isimlerin tevkîfiliği-kıyâsîliği konusunda orta yollu bir tavır sergilemiştir. O katı bir tevkîflik algısı oluşturmazken, gevşek bir kıyâsîlik düşüncesine de meydan vermemiştir. Genel olarak naslarda gelmeyen isimlerle Allah'ın isimlendirilemeyeceği vurgusu yaparken güzel (hüsnâ) manalara delalet eden isimlerin bu kapsama girmeyeceğini ifade etmiştir.

Görüldüğü üzere Bursevî *Rûhu'l-beyân* adlı eserinde esmâ-i hüsnâyı mahiyet ve mesâil açısından incelemektedir. İlahî isimlerle alakalı müstakil bir başlık olmamasına rağmen gerek "esmâ-i hüsnâ" terkinin geçtiği ayetlerin tefsirinde gerekse diğer yerlerde bu bilgilere ulaşmak mümkündür.

Özetle Bursevî ilâhî isimleri aynı zamanda ilâhî sıfatlar olarak görmüş, onların sayısı hususunda esmâ-i hüsnâ (en güzel isimler) ile Allah'ın diğer isimleri arasında fark gözetmiştir. Esmâ-i hüsnâ terkinin doksan dokuz ile sınırlarken, ilâhî isimlerin bin ve daha fazla olabileceği üzerinde duran Bursevî, esmâ-i hüsnânın ihsâ eylemine tasavvufî ve amelî bir boyut katar. Diğer yandan ism-i a'zâmın mahiyetine değinen müellif, onun varlığını kabul etmekle birlikte hangi isim olduğuna dair net bir şeyler söylemeyi tercih etmediği görülür. İsim-müsemma tartışmasında en sağlıklı olan duruşun bu konularda tartışmaya girmeden susmak olduğunu ifade eden Bursevî, ilâhî isimlerin tevkîfî olduğuna vurgu yapar ve güzel manaya delalet eden her ismin Allah için söylenebileceğini belirtir.

¹⁷⁵ el-A'râf 7/180.

¹⁷⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/284.

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM VE YORUM AÇISINDAN RÛHU'L-BEYAN'DA ESMÂ-İ HÛSNÂ

Sûfi bir kimliğe sahip İsmâil Hakkı Bursevî, tefsirinde esmâ-i hüsnâyı ele alırken tasavvufî bir bakış açısıyla yorumlaması hiç yadırganmayacak bir durumdur. Ancak müellifin gençlik yıllarında aldığı zahir ve batın olarak çok yönlü eğitim onun yorum anlayışına da yansımıştır. Dolayısıyla esmâ-i hüsnânın yöntem ve yorum açısından incelendiği bu bölümde rivayet ve dirayet tefsiri hususiyetlerinin olması onun bu çok yönlü oluşunun göstergesidir.

1. Esmâ-i Hüsnânın Tefsirinde Bağlamdan Faydalanması

Bursevî'nin esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken uyguladığı bir yöntem Kur'an-ı Kerim'deki söz konusu isimleri ayetin bağlamına göre açıklamasıdır.

Arapça “siyak” kavramının karşılığı olan bağlamla ilgili birden fazla tanım yapılmıştır. Bir yandan “herhangi bir ifade veya metinde belirli bir dilsel birimi inceleyen ve takip eden seslerin, kelimelerin veya ibârelerin oluşturduğu bütün”¹⁷⁷ şeklinde ifade edilirken diğer yandan bu konuda yapılan ayrıntılı bir çalışmada şu şekilde kapsamlı bir tanım yapılır:

*“Bağlam, konuşan veya yazanın bildiği ya da mesajına örtük bir şekilde etki eden dolayısıyla da muhatap konumundaki kimsenin de bilmesi gereken mesajın öncesi ve sonrasındaki bilgileri, dilsel özelliklerini, konusunu, amacını, bütünlüğündeki ana fikri, temel ilke ve prensipleri, bu mesajın oluşumuna dolaylı olarak etki eden zaman ve mekân faktörlerini, bireysel özellikleri; mesaj içerisindeki kelime ve kavramlar arası ilişkileri içine alan bütüne denir.”*¹⁷⁸

¹⁷⁷ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2017), 30.

¹⁷⁸ Fatih Tiyek, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 18-19.

Kur'an-ı Kerim'i anlamada bağlamsal unsurların da dikkate alınması bir gerekliliktir.¹⁷⁹ Kur'an metnini oluşturan üslup ve şekil özellikleri iç bağlamı; onun tarihi, nüzûl dönemi ve şartlarıyla ilişkisi de dış bağlamı meydana getirmektedir.¹⁸⁰

Kur'an'ın başından sonuna kadar neredeyse her sayfasında esmâ-i hüsnâyı görmek mümkündür. Nitekim çoğu ayetin sonunun ilâhî isimler ile sonlandığı ve bu isimlerin ilgili ayetlerde bazen tekli bazen de ikili şekilde yer aldığı söylenmiştir. Bu isimlerin buldukları ayet ve ayet topluluğu ile sıkı bir ilişkileri olduğu da ifade edilmiştir.¹⁸¹ Yüce Kur'an'da çok yaygın bir şekilde yer alan esmâ-i hüsnânın genellikle ayetlerin sonlarındaki isim cümlelerinde buldukları böylece ilgili ayetin anlamını tamamladıkları, pekiştirdikleri ve söz konusu ayeti ve ayet gruplarını hülasa ettikleri görülmektedir.¹⁸²

Bursevî, tefsirinde esmâ-i hüsnâyı izah ederken bağlamı dikkate almaktadır. Söz konusu isimleri, cümlenin siyak-sibakına, iç-dış bağlamına göre izah etmektedir. Zikredilecek örnekler ile bahsi geçen konu müşahhas hale getirilecektir.

Yâsîn Sûresi'nin beşinci ayetinde de Kur'an'ın "Azîz" ve "Rahîm" olan Allah Teâlâ tarafından indirildiği buyrulurarak, "tenzîl" ameliyesi "Azîz" ve "Rahîm" isimlerine izafe edilir. Bu bağlamda Bursevî "Azîz" ismine "Kur'an'ı tasdik etmeyenlerden intikam alan" manasını verirken; "Rahîm" ismine ise Kur'an'ı indirerek kullarına lütuf ve ihsanda bulunan" şeklinde izah eder. Görüldüğü üzere Bursevî, iki ismi Kur'an'ın tenzilini göz önünde bulundurarak bağlam merkezli yorumlamaktadır.¹⁸³

Bursevî, Şuarâ Sûresi'ndeki Hz. Mûsâ'nın inkârcılara karşı mücadelesinden bahseden ayetlerden¹⁸⁴ sonra Allah'ın, Firavun ve kavmi gibi düşmanlarından "Azîz" isminin gereği olarak intikam aldığını, "Rahîm" isminin gereği olarak da Mûsâ

¹⁷⁹ Celal Kırca, "Bir Anlama Sorunu Olarak Kur'an Yorumlarında Rasyonalizasyon", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar (Sempozyum)*, (2010), 185.

¹⁸⁰ Ali Karataş - Yunus Emre Gördük (ed.), *Günümüz Tefsir Problemleri* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019), 82-83.

¹⁸¹ Fadl Hasan Abbâs, *İ'câzu'l-Kur'ani'l-Kerîm* (Ammân: Dârün'n-Nefâis, 2015), 208-209.

¹⁸² Mehmet Altın, *Esmâ-i Hüsnânın Semantik Tahlili ve Geçtiği Âyetlerle İlgisi* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 24.

¹⁸³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/367.

¹⁸⁴ eş-Şuarâ 26/68.

aleyhisselâm ve İsrâiloğulları gibi dostlarına karşı da merhamet sahibi olduğunu ifade eder.¹⁸⁵

Görüldüğü üzere Bursevî konu bütünlüğü bağlamında Allah Teâlâ'nın isimlerini izah eder. Bahsedilen ilk örnekte Kur'an-ı Kerim bağlamında mana verdiği mezkûr iki ismi, bu örnekte ise ayetlerin gelişini dikkate alarak açıklar.

Bursevî Zümer Sûresi'ndeki Kur'an'ın izzet ve hikmet sahibi Allah tarafından indirildiğini ifade eden ayetin¹⁸⁶ tefsirini yaparken mezkûr yerde özellikle izzet ve hikmet vasıflarının zikredilmesinin belli hikmetleri olduğunu ifade eder. Söz gelimi "Aziz" ismiyle, hiçbir karşı koyucu ve engelleyici olmaksızın Kur'an-ı Kerim hükümlerinin cari olması, emir ve yasaklarının yürürlükte bulunması; "Hakîm" ismiyle ise Kur'an'ın içerdiği her şeyin sonsuz hikmetlere dayanmasının ifade edildiğini belirtir.¹⁸⁷ Anlaşıldığı gibi Bursevî, bağlamı Kur'an olan ayette Allah'ın isimlerine mana verirken Kur'an'ın muhtevası ile bağlantı kurarak izah eder.

Öte yandan Bursevî Şûrâ Sûresi'nin başındaki Allah Teâlâ'nın peygambere vahyetmesinden bahseden ayette¹⁸⁸ "Azîz" ve "Hakîm" isimlerinin yer almasıyla vahyin beşerî değil ilâhî kaynaklı olduğu hususunda irtibat kurar. Söz konusu isimlerin ayetteki konumlarının hikmetinin, vahyin kaynağının "her şeye gücü yeten, kâmil manada kudret ve hikmet sıfatına sahip" bir zâtı belirtme amacına matuf olduğunu söyler.¹⁸⁹

Allah Teâlâ Bakara Sûresi'nde "*Doğu da, Batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır. Allah'(ın rahmeti ve nimeti) geniştir, O her şeyi bilendir*"¹⁹⁰ buyurmaktadır. Bursevî bu ayetin bağlamıyla ilgili olarak "Vâsi" ismiyle, kible konusundaki genişlik gibi Allah'ın, kullarına hem rahmetiyle, hem de dini emirlerde tanıdığı ruhsatlarla geniş davrandığını, onlara güçlerinin

¹⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/280.

¹⁸⁶ ez-Zümer 39/1.

¹⁸⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/68-69.

¹⁸⁸ eş-Şûrâ 42/3.

¹⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/287.

¹⁹⁰ el-Bakara 2/115.

yetmeyeceği şeyleri yüklediğini ve muhtaç oldukları her konuda kolaylık ve genişlik sağladığını ifade eder.¹⁹¹

Bursevî, ayetteki “Âlim” ismini izah ederken Allah’ın, “kullarının tüm amel ve maslahatlarını hakkıyla bilen” olduğunu zikreder. Ayrıca ayette herhangi bir yerde kılınacak namazın sevabının hakkıyla verileceği sözü olduğu gibi, namazda gevşeklik göstermekten sakındırma olduğunu da söyler.¹⁹²

Allah Teâlâ’nın “Vâsi” ve “Alîm” isimlerinin geçtiği diğer bir ayette şöyle buyrulur: “*Peygamberleri onlara: Bilin ki Allah, Tâlût’u size hükümdar olarak gönderdi, dedi. Bunun üzerine: Biz, hükümdarlığa daha lâayık olduğumuz halde, kendisine servet ve zenginlik yönünde geniş imkânlar verilmemişken o bize nasıl hükümdar olur? dediler. “Allah sizin üzerinize onu seçti, ilimde ve bedende ona üstünlük verdi. Allah mülkünü dilediğine verir. Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir” dedi.*”¹⁹³ “Vâsi” ve “Alîm” isimlerinin geçtiği bu ayette iktidarın belirlenmesini ve hükümdarlığa kimin layık olup olmadığını en iyi şekilde bilecek olanın Allah Teâlâ olduğuna işaret vardır.

Bursevî ayetin bağlamından hareketle ayette geçen isimlere mana verir ve şöyle der: “Allah “Vâsi”dir; fakir kullarına genişlik verip onları zengin kılar. “Alîm”dir; hükümdarlığa kimin layık olup olmadığını en iyi şekilde bilir.”¹⁹⁴

Mü’min Sûresi 12. ayetinde müşriklerin dünyada iken tevhid inancına çağrılmalarına rağmen onu inkâr edip şirki tercih etmeleri sebebiyle azabı hak ettiklerinden bahsedilir. Ayetin sonunda ise kıyamet günü asıl hükmü verecek zâtın “Alî” ve “Kebîr” olan Allah’ın olduğu ifade edilir. Bursevî bu bağlamda ayete mana verirken ilgili isimlerin geçtiği kısımda hükmün “kendisine ortak koşulamayacak kadar “yüce ve büyük olan” Allah’a ait olduğunu söyler. Ayrıca zâtında, sıfatlarında

¹⁹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/210.

¹⁹² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/211.

¹⁹³ el-Bakara 2/247.

¹⁹⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/384.

ve fillerinde hiçbir varlığın O'na benzemediğini sözlerine ekler.¹⁹⁵ Görüldüğü üzere Bursevî söz konusu manaları ayetin bağlamı doğrultusunda vererek izah eder.

Diğer taraftan “Alî” ve “Kebîr” isimlerinin zikredildiği başka bir ayette Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Allah’ın insanlardan bir kısmını diğerlerine üstün kılması sebebiyle ve mallarından harcama yaptıkları için erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudur. Onun için sâliha kadınlar itaatkârdır. Allah’ın kendilerini korumasına karşılık gizliyi (kimse görmese de namuslarını) koruyucudurlar. Başkaldırmasından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yataklarda yalnız bırakın ve (bunlarla yola gelmezlerse) dövün. Eğer size itâat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın. Çünkü Allah yücedir, büyüktür.*”¹⁹⁶

Bu ayetin, Allah’ın yüceliğine ve büyüklüğüne delâlet eden “Alî” ve “Kebîr” isimleriyle bitirilmesinden hareketle Bursevî, şu şekilde izah eder:

“Allah’ın sizden üstünlüğü, sizin kadınlar üzerindeki kudretinizden daha “yücedir (Alî)”, size hükmetme bakımından sizin kadınlara hâkimiyetinizden daha “büyüktür (Kebîr).” Şu halde Allah’tan sakının ve hırçınlıklarından döndükleri takdirde onları affedin. Çünkü siz de o kadar şanı yüce, gücü büyük olduğu halde Allah’a isyan edip sonra tövbe ediyorsunuz, O da tövbenizi kabul buyuruyor. Bu bakımdan size karşı suç işleyen bundan vazgeçince affetmeniz size daha çok yararır.”¹⁹⁷

Bursevî ayette geçen isimleri ayetin bağlamıyla alakalı olarak izah ederken mezkûr isimlerin gelmesinin hikmetlerini de belirtir. Nitekim yukarıdaki ayetin sonunun “Alî” ve “Kebîr” isimleriyle bitirilmesindeki münasebetler farklı çalışmalarda da ele alınır.¹⁹⁸

Bursevî bazen de ilâhî isimlerin bulunduğu ayetin tertibine dair yorumlarda bulunur. Nitekim o, Allah Teâlâ’nın kıyamet gününü ele aldığı ayetlerdeki “Vâhid” ve

¹⁹⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/162.

¹⁹⁶ en-Nisâ 4/34.

¹⁹⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/202.

¹⁹⁸ Fahreddin er-Râzî, *Meñâtihu’l-gayb*, 10/73; Nurten Kula, *Fezlekeleri Açısından Kur’an Ayetlerinde Bütünlük ve İncicam* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 16.

“Kahhar” isimleriyle sonlanmasındaki hikmetini izah ederken “şeyhim ve senedim” dediği Osman Fazlı üstadından şöyle alıntıda bulunur: *لله الواحد القهار* “Kahhâr olan tek Allah’ındır” ifadesinde çok güzel bir sıralama vardır. Çünkü zât-ı ahadiyet, vahdeti sebebiyle kesreti bertaraf ederken kahrı sebebiyle de izleri bertaraf eder ve böylece Allah’tan başka hiçbir şey bâki kalmaz.”¹⁹⁹

Bursevî ayetlerin bağlamına göre esmâ-i hüsnâyı izah ederken bazen ayetin dış bağlamı olan sebab-i nüzûlundan hareketle tefsir eder. Lokman Sûresi’nin 28. ayetinde şöyle buyrulur: “*(İnsanlar!) Sizin yaratılmanız ve diriltilmeniz, ancak tek bir kişinin yaratılması ve diriltilmesi gibidir. Unutulmasın ki, Allah her şeyi işiten ve görendir.*”²⁰⁰ Bursevî “Semi (Her şeyi işiten)” ismine mana verirken yine kendisinin Katâde (ö. 117/735) ve Mukâtil’den (ö. 150/767) naklettiği şu rivayeti temel alır: “Kureyş müşrikleri: “Allah bizi nutfe, alaka, bir çiğnem et ve etten safha safha yarattı. Böyle olunca bizi bir an içinde yeni baştan nasıl var edecek” dediler. Bunun üzerine bu ayet nâzil oldu.”²⁰¹

Netice itibariyle müellif, ayete şu şekilde mana verir: “Allah işitilen her şeyi yani yaratma ve yeniden diriltilmeyi imkânsız görme ve inkâr etme konusunda onların söyledikleri sözler de dâhil olmak üzere her şeyi “işiten”dir.”²⁰²

Bursevî iç bağlamın bir unsuru olan “münasebetle” ilgili de yorumlarda bulunur. Bazen ayetlerde geçen tek bir ismin ayetteki konumuna, bazen de iki ismin bir arada yer verilmesinin hikmetlerine değinir. Söz gelimi Bursevî, “*Ey insan! İhsanı bol rabbine karşı seni aldatan nedir?*”²⁰³ ayetindeki “Kerîm (İhsanı bol)” isminin zikredilmesiyle ayetin siyakı arasında münasebet kurarak söz konusu ayeti bağlam çerçevesinde anlamlandırır.

Öncelikle “Kerîm” sıfatının zikredilmesinin, şeytanın bununla aldatma ihtimali sebebiyle olduğunu vurgular. Çünkü şeytanın “dilediğini yap, rabbin Kerîm’dir, kimseye azap etmez, kimseyi cezalandırmada acele etmez” şeklinde kişiye telkin

¹⁹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/459, 4/436, 8/55, 8/168.

²⁰⁰ Lokman 31/28.

²⁰¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/96.

²⁰² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/96.

²⁰³ el-İnfîtâr 82/6.

verdiğini ekler. Diğer yandan Allah'ın “Kerîm” oluşunun, O'na itaatte ciddiyeti gerektirdiğine ve isyandan kaçınmada son derece titiz davranmaya teşvik edici bir unsur olduğunu söyler. Neticede tüm bu yorumlarla beraber ayetin anlamının adeta şöyle olduğunu ifade eder: “Ey insan! Aslında seni Rabbine karşı isyana sürüklemekten engellemesi gereken bu sıfatlarla muttasıf olan Rabbine karşı seni isyana sürükleyen nedir?”²⁰⁴

Son olarak söz konusu ayette “Kerîm” isminin gelmesinin bir münasebetinin de adeta ileride hesap verirken kulun rabbine karşı vereceği cevabı telkin etmek olduğunu zikreder.²⁰⁵

Diğer yandan Bursevî, “(Kur'an) *Rahmân ve Rahîm'in katından indirilmedir.*”²⁰⁶ ayetindeki örnekte olduğu gibi Kur'an-ı Kerim'in indirilme eyleminin “Rahmân” ve “Rahîm” olan Allah Teâlâ'ya isnat edilmesinin bir amaca matuf olduğunu vurgular. Öyle ki ayette söz konusu iki ismin zikredilmesi, Kur'an'ın rabbanî rahmete uygun olarak gerçekleşen dinî-dünyevî maslahatların merkezi olduğunun haykırılması sebebiyledir. Zira merhamet sıfatı baskın olan bir zâttan indirilen bir şeyin, her türlü maslahatın merkezi olması kaçınılmazdır.²⁰⁷

Bursevî'nin esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken ayette geçen tek bir ismin ilgili ayetteki münasebetine değindiği başka bir örnek de Meryem Sûresi 75. ayetidir. Söz konusu ayette şöyle buyrulur:

“De ki: “Kim sapıklık içindeyse *Rahmân* ona mühlet versin (ne çıkar). Nihayet vaad edildiklerini -ya azabı veya kıyâmet saatini- gördükleri zaman kimin yer açısından daha kötü ve taraftar bakımından daha zayıf olduğunu bileceklerdir.”²⁰⁸

Bursevî'nin izah ettiğine göre ayette “Rahmân” isminin yer almasındaki hikmet, Allah Teâlâ'nın rahmetiyle nimetlerini vermek suretiyle cezalandırmayı ertelemesidir. Nitekim tedricî olarak ve nimet vererek cezalandırmak, hemen hesaba

²⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/357.

²⁰⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/357.

²⁰⁶ Fussilet 41/2.

²⁰⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/226.

²⁰⁸ Meryem 19/75.

çekip ceza vermekten daha şiddetlidir. Ayette bundan dolayı mühlet verme “Rahmân” ismiyle ifade edilir. Hâsılı mezkûr ismin ayette bir terhîb yani korkutma unsuru olarak geldiği görülür. Diğer yandan Bursevî söz konusu ayette Allah’ın “Rahmân” ismine yer verilme sebebinin, ayette bahsi geçen mühlet verme eyleminin ancak dünya ile sınırlı rahmetin hükümlerini içerdiğini belirtilmek için olduğunu belirtir.²⁰⁹

Bursevî bazen esmâ-i hüsnâdan iki ismin beraber gelmesinin münasebetine değinir. “(Ey Muhammed!) Şüphesiz ki bu Kur’an, hikmet sâhibi ve her şeyi bilen Allah tarafından sana verilmektedir.”²¹⁰ Söz gelimi mezkûr ayette “Hakîm” ve “Alîm” isimlerinin bir arada zikredilmesinin, Kur’an ilimlerinin bir kısmının inanç ve ahkâmla ilgili olanlar gibi hikmet olduğuna, kıssalar ve gayb haberleri gibi bir kısmının ise böyle olmadığını gösterdiğini vurgular.²¹¹

Öte yandan Bursevî Bakara 2/107. ayetten hareketle yaptığı bir yorumda, ilgili ayetteki “Velî (Dost)” ve “Nasîr (Yardımcı)” isimlerinin beraber zikredilmesinin hikmetinden bahseder. İlk olarak sözü geçen isimlerin aralarındaki farka temas eder. “Velî”nin bazen yardımdan geri durabileceğini; “Nasîr”in ise yardım ettiğine yabancı olabileceğini söyler. Müellife göre bu iki ismin birlikte kullanılmasından maksat, Allah Teâlâ’nın müminlerin kalbine teselli vermesi ve onların hem yardımcısı hem de dostunun sadece kendisinin olduğunu belirtmesidir. Nitekim Cenab-ı Hakk dışında kimseye itimat ve iltica etmek uygun değildir.²¹²

Haşr Sûresi’nin 59/23. ayetinde²¹³ olduğu gibi Bursevî iki ismin bir biri ardına gelmesinin hikmetine de değinir. Söz gelimi ayette Allah’ın “Melik” isminin hemen peşinden “Kuddûs” gelmiştir. Bunun hikmeti olarak hükümdarların zulmünün, insanlara cefa ve işkence etmeleri ve hüküm vermekte haddi aşmaları ile durumlarının değiştiği halde Allah’ın “Melik” isminin asla değişmeyeceğini söyler. Zira Allah Teâlâ’nın hükümranlığında değişikliğe sebep olacak herhangi bir hal arız olması

²⁰⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/352.

²¹⁰ en-Neml 27/6.

²¹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/320.

²¹² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/202.

²¹³ هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ

mümkün değildir. Çünkü Allah Teâlâ'nın sıfatlarında bir değişikliğe sebep olacak herhangi bir durumun gerçekleşmesi imkânsızdır.²¹⁴

Bursevî bazen de ayetteki isimle alakalı zamirin açıktan gelip gelmemesine dair yorumda bulunur. Ahzâb Sûresi 33/73. ayetindeki²¹⁵ örnekte geldiği gibi “Allah” isminin aynı ayette ikinci olarak geçtiği yerde zamir olarak gelmeyip açıktan zikredilmesinin ayetin bağlamında bahsedilen mükâfat ve cezanın tam olarak verilmesi üzere müminlerin durumuna fazlasıyla özen gösterildiğini ibraz etmek için olduğunu ifade eder.²¹⁶

Sonuç olarak Bursevî, Allah Teâlâ'nın isimlerini izah ettiği kısımlarda gerek iç bağlam gerek dış bağlam olmak üzere bağlamı farklı çeşitleriyle dikkate almış ve ilgili isimleri bu ölçüde yorumlamayı tercih etmiştir. Bunu yaparken Bursevî, bazen isimlerin bulunduğu ayetle münasebetlerine değinmiştir. Bazen isimlerin tertibine dair bazen de ayetteki isimle alakalı zamirin açıktan gelip gelmemesine dair yorumda bulunmuştur.

Diğer yandan ayette zikredilen isme mana verirken ilgili ayetin nüzûl sebeplerinden de faydalanan müellif, ayetlerde geçen tek bir ismin ayetteki konumuna, bazen de iki ismin bir arada yer verilmesinin hikmetlerine değinmiştir. Son olarak da iki ismin beraber ya da peşi sıra gelmesinin incelik ve hikmetlerinden bahsetmiştir.

Bursevî'nin ilâhî isimleri bağlamdan faydalanarak yorumladığını gösteren başlık altında verilen örnekler elbette zikredilenler ile sınırlı olmayıp,²¹⁷ yönteminin uygulamalarına dair verilmiş misallerdir.

2. Esmâ-i Hüsnânın Tefsirinde Dilsel İzahlarda Bulunması

Bursevî *Rûhu'l-beyân* tefsirinde geçen ilâhî isimlere ayetin bağlamına göre mana verdikten sonra ilgili isim ya da isimlerle alakalı dilsel izahlarda bulunur. Özellikle gerekli gördüğü durumlarda klasik sözlüklerden de istifade ederek ilgili ismin kelime anlamına dair alıntılarda bulunur. Ardında kelimenin anlamından

²¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/458.

²¹⁵ يُعَذِّبُ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا

²¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/256.

²¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/371, 4/485, 5/163, 7/217, 7/259, 9/479, 9/490, 10/14, 10/91.

hareketle ilâhî isimleri izah eder. Böylece esmâ-i hüsnâ tefsirinde bir tefsir yöntemi olan dil bilimsel tefsir metodu uygulamış olur.

Diğer yandan müellif bazen isimlerin kelime anlamından hareketle onlara muhtemel tüm manaları verip ilgili isimlerin her birine uygun anlamlar yükler. Söz konusu isimden yola çıkarak verilen isimlerin anlamca neye tekabül ettiklerini tam olarak ortaya koymaya çalışır.

Bursevî Allah Teâlâ'nın isimlerini tefsir ederken onların kelime anlamlarını Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 420/1029) *el-Müfredât*'ı, Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmus 'ul-muhît*'i gibi meşhur sözlüklerden zikreder. Söz gelimi Bursevî “Halîm” isminin izah ederken Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât* adlı eserinden nakilde bulunur. Söz konusu eserde bu ismin kelime manasının “ öfkenin harekete geçmesi halinde kişinin kendine ve tabiatına hâkim olması” şeklinde geçtiğini nakleder.²¹⁸

Bursevî tefsirinde “Hannân” ismine “kendisine yüz çevirene bile yönelen” anlamı verdikten sonra *el-Kâmus 'ul-muhît*'te “ çok merhamet eden” şeklinde geçtiğini belirtir. Diğer yandan “Mennân” ismine “karşılık beklemeksizin veren” anlamı verdikten sonra söz konusu eserde “ilk baştan, istemeden veren” şeklinde anlam verildiğini söyler.²¹⁹ Görüldüğü üzere Bursevî ilk olarak söz konusu isimlerin anlamlarını izah ettikten sonra zikrettiği nakiller kendi görüşünü destekler.

Bursevî bazen bir ismin birden çok sözlük anlamına değinerek ilâhî isimlere yaptığı farklı izahları lugavî olarak destekler. Örneğin “Cebbâr” ismini izah ederken “c-b-r” fiilinin farklı kök anlamlarına değinir. Hicaz ekolünden Temîmîlere isnat ettiği bir manada “zorlamak” anlamına gelirken *el-Müfredât*'tan yaptığı nakilde ise “ıslah etmek” anlamını zikreder.²²⁰ Kelimenin farklı kök anlamlarından yola çıkarak yaptığı izahları genellikle *el-Müfredât*'tan nakleder.²²¹

Bursevî ilâhî isimleri izah ederken bazen de herhangi bir sözlüğe atıf yapmadan söz konusu isimlerin kelime manalarına değinir. Örneğin “Azîz” ismini açıkladığı bir

²¹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/358; İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, 253.

²¹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/349.

²²⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/463; İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, 183.

²²¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/446, 9/197, 9/347-348.

yerde “bir kimse üstün geldiği zaman” ya da “bir şey çok nadir ve değerli olduğu zaman” aziz diye niteleneceğini belirtir.²²² Öte yandan “Hayy” ismini izah ederken ise söz konusu ismin kelime anlamının “hayat sahibi olmak” anlamına geldiğini ifade eder.²²³

Müellif bir ismin harflerinin yer değiştirilmesi suretiyle başka bir isme dönüşmesine bir mana atfeder. Örneğin “Rab” isminin harfleri yer değiştirildiğinde yine Allah Teâlâ’nın bir başka ismi olan “Berr” ismine dönüşmesi hususunda ilgili ismin bu yönüyle ism-i a’zam olabileceğini belirtir.²²⁴

Bursevî bazen de esmâ-i hüsnâdan isimlerin tenvinli gelmesine dair mülahazada bulunur. Söz gelimi “Hakîm” ve “Alîm” isimlerinin bir ayette²²⁵ tenvinli olarak gelmesinin tazim ifade edilmesi sebebiyle olduğu belirtir.²²⁶

Bursevî Kur’an-ı Kerim’de esmâ-i hüsnânın geldiği sîgalara dair izahlarda bulunur. Özellikle birçok ismin izahında söz konusu ismin mübalağa sîgasında geldiğini ifade eder.²²⁷ Örneğin bir yerde “Kayyûm” isminin “kâim” kelimesinin mübalağalı hali olduğunu belirtir.²²⁸ Ayrıca “fa’âl (فَعَال)” kalıbında gelen bütün sıfatların o fiilin tekrar tekrar yapıldığına işaret olduğunu da söyler.²²⁹

Zikrettiği bu bilgilerle birlikte Bursevî yaptığı nakillerle²³⁰ esmâ-i hüsnânın mübalağa formuna dair meseleleri tartışır. Öncelikle Burhân er-Reşîdî’nin görüşünü aktarır. Zira er-Reşîdî’ye göre Allah Teâlâ’nın mübalağa sîgasında olan bütün sıfatları mecazdır. Çünkü söz konusu sîga mübalağa için konulmuştur. Ancak Allah’ın sıfatlarında mübalağa söz konusu olamaz. Zira mübalağa bir şeyi olduğundan daha çok ve daha fazla göstermektir. Allah’ın sıfatları ise mükemmellikte son nokta oldukları

²²² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/462.

²²³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/399.

²²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/176-177.

²²⁵ en-Neml 27/6.

²²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/320.

²²⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/234, 4/94, 6/264, 9/28, 9/346, 9/459, 10/390.

²²⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/399.

²²⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/55.

²³⁰ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bursevî, mübalağa konusunda burada vereceğimiz nakilleri Suyûtî’nin el-İtkân adlı eserinden aktarmıştır. Celâluddîn Ebu’l-Fadl b. Ebi Bekr Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur’an*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm (Kahire: el-Hey’etu’l-Mısriyye, 1974), 3/324.

için onlar için bu durum mümkün değildir. Diğer yandan mübalağa artma ve eksilme ifade eden sıfatlarda olacağından Allah'ın sıfatları bundan münezzehtir.²³¹

Bursevî tefsirinde bazen bir ismin muhtelif kelime manalarından hareketle ilgili ismin farklı anlamlarını da zikreder. Örneğin A'raf Sûresi 89. ayetindeki "...*Sen hükmedenlerin en hayırlısıdır.*"²³² şeklinde meâl verdiği kısımda Allah Teâlâ'nın "Fâtih" ismiyle anılmasıyla ilgili iki görüş nakleder. Birinci görüşe göre Ummânîliler'in lügatinde "fâtih" kelimesi "Hâkim" demektir. Böylece ilgili kısmın anlamı ayetin meâlinde geçtiği şekilde olur. İkinci görüşe göre "fâtih" kelimesinin bir de "sorunu ortaya çıkarmak" anlamı vardır. Dolayısıyla ayetin ilgili kısmı o zaman "...*Sen hakkı ortaya çıkaranların en hayırlısıdır.*" şeklinde olur.²³³ Görüldüğü üzere Bursevî ayetteki ilâhî isme, kelimenin kök anlamından hareketle iki farklı mana verir.

Bursevî esmâ-i hüsnâdan isimleri izah ederken bazen iki isim arasında hangisinin daha mübalağalı olduğuna dair bilgiler verir. Örneğin "Hakem" isminin "Hâkim" ismine göre;²³⁴ "Mecîd" isminin "Mâcid" ismine göre;²³⁵ "Melîk" isminin "Mâlik" ismine göre;²³⁶ "Gaffâr" isminin ise "Gafûr" ismine göre daha belîğ olduğunu ifade eder.²³⁷

Bursevî bazen de bir ismin bulunduğu ayetteki farklı konumunu belirterek ilgili ismi nahiv açısından inceler. Örneğin Burûc Sûresi'nin 14. ayetindeki "Vedûd" isminin "feûl" kalıbında olup bulunduğu konum itibarıyla "fâil" olacağını söyler. Böylece anlamı "çok seven" şeklinde olur. Diğer taraftan Sehl et-Tüsterî'nin (ö. 283/896) ilgili ayetteki "Vedûd" isminin "fâil" değil "mef'ûl" olarak ele aldığını ifade eder. Bu takdirde söz konumu ismin anlamı "çok sevilen" biçiminde olur.²³⁸ Görüldüğü üzere Bursevî ayetteki isimle ilgili düşüncesini belirttikten sonra söz konusu ismin cümledeki konumu hakkında alternatif bilgiye de yer vermiştir.

²³¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/440, 10/532.

²³² وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ

²³³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/203.

²³⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/90.

²³⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/394.

²³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/285.

²³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/411, 10/176.

²³⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/392-393.

Sonuç olarak Bursevî'nin ilâhî isimlerle ilgili yaptığı dilsel izahları daha çok alıntılara dayanır. O alıntı yaptığı bilgileri tefsirinde güzel bir biçimde kompoze eder. Bursevî bu manada ele aldığı ismin anlamını söylemeden önce gerekli gördüğü yerlerde söz konusu ismin kelime anlamını izah etmeyi ihmal etmemiş üstelik bu kelime anlamından doğan farklı anlamları da ilgili ismin izahında yer vermiştir.

3. Esmâ-i Hüsnânın Tefsirinde Ayet ve Hadislerden İstifade Etmesi

Bursevî esmâ-i hüsnâyı izah ederken bahsi geçen isimlerle ilgili ayet ve hadise yer vererek rivayet yöntemini tatbik eder.

Kur'an-ı Kerim tefsirinde en sağlıklı yolun önce Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri ardından da Kur'an'ın açıklayıcısı olan sünnet ile tefsiri olduğu ifade edilir.²³⁹ Nitekim Bursevî bu yöntemi sadece esmâ-i hüsnâ özelinde değil tefsirinin tamamında uygulamıştır.²⁴⁰

Bursevî ilâhî isimleri izah ederken onlara verdiği anlamlara destek niteliğinde ayetlerden istifade etmiştir. Söz gelimi Hud 11/61. ayetteki *“إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ”* *“Çünkü Rabbin yakındır”* kısmında *“Karîb”* ismini Allah Teâlâ'nın rahmetinin yakınlığı olarak izah eder. Ardında bu görüşüne destek olarak *“إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ”* *“Şüphesiz ki Allah'ın rahmeti ihsân ehline yakındır.”*²⁴¹ ayetini zikreder.²⁴²

Bursevî bazen bir isme aynı yerde hem zahiren hem işârî olarak mana verirken iki görüşünü de ayetle desteklemektedir. Örneğin Sebe' 34/26. ayetindeki *“Fettâh”* ismini izah ederken Gazzâlî'den naklen *“Fettâh”* ismini *“yardımıyla her kapalı olanın açıldığı, hidayeti ile her sıkıntının ve zorluğun aşıldığı zât”* şeklinde açıklar. Bursevî ilgili ismin zahirinden hareketle Allah Teâlâ'nın *“bazen ülkeleri peygamberlerine açıp düşmanlarının elinden çıkarmak”* suretiyle yardımını gerçekleştirdiğini ifade eder ve şu ayeti şahit getirir: *“Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsân ettik. Böylece Allah senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlar...”*²⁴³ Diğer yandan bir de söz konusu ismin

²³⁹ Takıyyüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, thk. Adnan Zerzur, 1972, 93; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*, 1/7.

²⁴⁰ Ali Namlı, *“İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an Adlı Tefsîri”*, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* IX/18 (2011), 378.

²⁴¹ el-A'raf 7/56.

²⁴² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/154.

²⁴³ el-Feth 48/1-2.

işârî yönüne değinen Bursevî, Allah Teâlâ'nın “bazen de dostlarının kalplerinden perdeleri kaldırıp gökyüzünün gayb âlemine ve kibriyâsının cemaline doğru onlara kapılar açmak” suretiyle kullarına yardımda bulunduğunu ifade eder.²⁴⁴ Bu kanaatini desteklemek için şu ayeti zikreder: “Allah'ın insanlara açacağı herhangi bir rahmeti tutup hapseden olamaz.”²⁴⁵

Bursevî bazen bir ismin birden fazla anlamını belirtir. Ancak yer verdiği her anlam için değil sadece tek bir anlamla ilgili ayetten şahit getirir. Örneğin Burûc 85/13. ayetinde şöyle buyrulur: “*Bilin ki O, ilk olarak yaratan, geri getirendir.*”²⁴⁶ Bursevî ayetteki “ilk başlatma ve tekrar iade etme” tabirinin birden çok manalara geldiğini ifade eder. Ardından zikrettiği birden çok anlamdan birinin de şu olduğunu söyler: “Kıskıvrak yakalamayı ilk başlatan veya ahirette azabı ilk başlatacak ve orada tekrarlayacak olan O'dur.” Verdiği bu anlamın Nisâ Sûresi'nin 56. ayetini anımsattığını belirtir.²⁴⁷ Sonuç olarak ayette şöyle buyrulmaktadır: “*Şüphesiz ayetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştireceğiz ki acıyı duysunlar.*”²⁴⁸

Bursevî esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken bazen de benzer isim ve muhtevayı ifade eden ayetlere yer vererek izah eder. Söz gelimi Burûc 85/14. “*O, çok bağışlayan ve çok severdir.*” ayetini izah ederken Allah Teâlâ'nın iman edenlere karşı “çok bağışlayan”; tövbe edenleri de “çok seven” olduğunu belirttikten sonra aynı manaya geldiğini ifade ettiği Bakara Sûresi'ndeki bir ayete yer verir.²⁴⁹ Nitekim ayette şöyle buyrulur: “*Şunu iyi bilin ki, Allah tövbe edenleri de sever. Temizlenenleri de sever.*”²⁵⁰ Görüldüğü üzere önce bağlama göre Allah Teâlâ'nın güzel isimlerine anlamlar vermiş ardından da benzer muhtevadaki bir ayetle tefsirini yaptığı ismi bağdaştırmıştır.

Diğer yandan Târik 86/4. ayetindeki “Hâfız” ismine “hakîm, gözetleyici, denetleyici” anlamlarını veren Bursevî, Ahzâb 33/52. ayetindeki “Rakîb” isminin de

²⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/293.

²⁴⁵ el-Fâtır 35/2.

²⁴⁶ el-Burûc 85/13.

²⁴⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/392.

²⁴⁸ en-Nisâ 4/56.

²⁴⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/392.

²⁵⁰ el-Bakara 2/222.

aynı anlamları barındırdığını ifade eder.²⁵¹ Görüldüğü üzere iki farklı ismi ihtiva ettikleri anlam itibariyle aynı gördüğü için başka bir ayeti şahit getirmektedir.

Bursevî esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken hadis-i şeriflerden de istifade etmiştir. Genellikle izah ettiği isimle ve konuyla ilgili hadisleri zikrederek söz konusu ismin daha iyi anlaşılmasına destek niteliğinde hadislere yer vermiştir. Bununla birlikte Bursevî, ilâhî isimleri izah ettiği kısımlarda yer verdiği hadislerin râvilerini zikretmeksizin aktarmıştır.

Bursevî hadislerden istifade ederken özellikle bahsi geçen ismin amel boyutuna değinmesinin ardından hadisleri zikreder. Mesela tefsirinde “Gafûr” ve “Gaffâr” isimlerini izah ettiği bir yerde kulun bu isimlerden faydalanarak Allah Teâlâ’dan kendi ayıbını örtmesini istediği gibi onun da başkalarının ayıbını örtmesi gerektiğini ifade eder. Bu meyanda Peygamber efendimizin şöyle buyurduğu hadisi nakleder:²⁵² *“Kim bir Mümin kardeşinin ayıbını örterse Allah Teâlâ da kıyamet günü o kimsenin ayıbını örter.”*²⁵³

Bursevî başka bir yerde ise Allah Teâlâ’nın “Alî” isminden bahsederken söz konusu isim ile ahlaklanmanın yüce işlere yönelip bayağı işlerden uzak durmak olduğunu ifade ettikten sonra bir hadiste şöyle buyrulduğunu söyler:²⁵⁴ *“Allah yüce işleri sever, bayağı işleri ise sevmez.”*²⁵⁵

Bursevî esmâ-i hüsnânın tefsirinde hadislerden istifade ederken bazen zikrettiği bir ismin açıklamasında o ismin muhtevasıyla ilgili hadise yer verir. Söz gelimi “Gaffâr” ismini izah ettiği bir yerde söz konusu ismin “mağfireti çok” anlamına geldiğini, mağfiretin ise günahları örtüp onlardan dolayı kişiyi sorgulamamak olduğunu ifade eder. Ardından bu hususta bir hadis zikreder:²⁵⁶ *“Bir kul yâ Rab! Beni bağışla diye duâ ettiği zaman, Allah Teâlâ şöyle der: “Kulum bir günah işledi ve*

²⁵¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/397.

²⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/278, 4/88, 8/74.

²⁵³ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Mezâlim” 3 [no:2442].

²⁵⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/291.

²⁵⁵ Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed Herevî, *el-Ğarîbeyn fi'l-Kur'an ve'l-Hadîs*, thk. Ahmed Ferîd elMezîdî (Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999), 3/904.

²⁵⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/55-56.

(fakat) günahı bağışlayacak veya bu yüzden kendisini sorgulayacak bir Rabbi olduğunu bildiği için sizi şahit tutuyorum ki ben de kendisini bağışladım.”²⁵⁷

Bursevî bazen de esmâ-i hüsnâdan bir isimle ilgili zikir tavsiyesinde bulduktan sonra bu hususta bir hadise yer verir. Nitekim o, “Gaffâr” ismini kim cuma namazından sonra yüz kere zikrederse o kişi de bağışlanma izlerinin ortaya çıkacağını söyledikten sonra şu hadisi aktarır:²⁵⁸ “Allah kendisinden hep bağışlanma isteyenlerin her türlü gayelerini yerine getirir, tasalarını giderir, darlıktan çıkarır ve hiç hesap etmediği bir yerden rızıklandırır.”²⁵⁹

Görüldüğü üzere Bursevî esmâ-i hüsnâyı ayet ve hadisle izah etmiş ve bu tefsir yönteminde söz konusu iki temel kaynağı daha çok kendi görüşlerini temellendirmek ve desteklemek için kullanmıştır. Verilen örneklerle bu durum ortaya konmuştur.

4. Hikâyeler ile Anlatımı Somutlaştırması

Bursevî, tefsirinde esmâ-i hüsnâyı açıklarken hikâyeler zikrederek anlatımı somutlaştırır ve güçlendirir. Kendisi hikâyelere yer vermeden önce “kulun ilgili isimden alacağı hisse” ve benzeri ifadelerle özellikle esmâ-i hüsnânın ameli boyutuna değinir. Sonrasında ise belirttiği ifadeleri müşahhas hale getirme adına, başta peygamberler olmak üzere öne çıkmış tasavvuf büyüklerinden de rivayetler zikreder.

Bursevî’nin tefsirinde bahsettiği konularla ilgili hikâye ve rivayetlere yer vermesi sadece esmâ-i hüsnâyı özel bir yöntem değildir. Tefsirinin geneline yayılmış bir yöntemdir.²⁶⁰ Nitekim *Rûhu’l-beyân*’ın bir tefsir olduğu kadar vaaz kitabı olmasıyla da ön plana çıkmasından dolayı farazi hikâyeler içermesi doğal karşılanmış ancak söz konusu tefsir, eleştiriye konu olmaktan kurtulamamıştır.²⁶¹ Diğer yandan ruhu besleyen hikâyeler ihtiva etmesi sebebiyle *Rûhu’l-beyân* tefsirinin halk arasında yaygınlık kazandığı da söylenmiştir.²⁶² Hatta Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1883-1971)

²⁵⁷ Buhârî, “Tevhîd” 35 [no: 7507].

²⁵⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/56.

²⁵⁹ Ebû Dâvûd, “Vitr” 26; İbn Mâce, “Edeb” 57.

²⁶⁰ Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’an Adlı Tefsîri”, 379-380.

²⁶¹ Muhammed Zâhid Kevserî, *Makâlâtü’l-Kevserî* (Kahire: Daru’s-Selâm, 2009), 358; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/714; Süleyman Ateş, *İşâri Tefsîr Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 244.

²⁶² Kevserî, *Makâlâtü’l-Kevserî*, 358.

mezkûr tefsirde asılsız görülen hikâye ve benzeri şeyler olmasaydı onun adeta kendi tarzında emsalsiz bir tefsir kitabı olacağını belirtmiştir.²⁶³

Bursevî'nin tefsirinde zikrettiği hikâyelerin aslının olup olmadığına bakmaksızın vereceği ibret ve mesaja önem verdiği ifade edilmiştir.²⁶⁴ Nitekim aynı bakış açısının öğüt vermeyi hedefleyen başta *Mesnevî* olmak üzere²⁶⁵ tasavvufî alanda yazılmış eserlerin hemen hepsinde yaygın olarak bulunduğu belirtilmiştir.²⁶⁶ Çünkü hikâyenin, en etkili anlatım biçimlerinden olduğu ayrıca hikâye tekniği sayesinde en zor konuların bile kolayca anlatıldığı ve hatırdaki kalacak bir etkiye sahip olduğu belirtilmiştir.²⁶⁷

Esmâ-i hüsnâyı şerh ederken hikâye ve rivayetlere yer verme yöntemine Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Şerhu esmâillâhi'l-hüsnâ*'sında; Gazzâlî'nin *el-Mağşadü'l-esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*'sında; Tîbî'nin (ö. 743/1343) ise *Şerhu't-Tîbî 'ala mişkâti'l-mesâbih*'inde örneklerine rastlanılmaktadır.

Bursevî'nin hikâye ile anlatımı güçlendirmesi metoduna örnekler verilirken zikredilen isimler birbiriyle bağlantılı olarak ele alındı. Öncelikle Allah Teâlâ'nın merhametiyle ilgili sıfatları olan “Gaffâr”, “Rahmân-Rahîm”, “Halim” isimleriyle örnekler verildi. Ardından Allah Teâlâ'nın ilim sıfatıyla ilgili isimleri olan “Alîm” ve “Habîr” isimleriyle ilgili örneklere yer verildi. Sonrasında Allah Teâlâ'nın koruyan, gözeten olduğunu belirten “Hafîz” ve “Müheymin” isimleriyle ilgili örnekler zikredildi. En sonunda ise Allah'ın kulların rızıkına kefil olduğunu belirten “Rezzâk” ismiyle; kulların işlerini yerine getirmeye muktedir olduğunu ifade eden “Vekîl” ismiyle; kullarına karşı mutlak hükümdar olduğunu belirten “Melik” ismiyle ilgili örnekler de verildi.

Allah Teâlâ'nın “Gaffâr” sıfatıyla muttasıf olanların Allah'ın yarattıklarının sadece en iyi taraflarını izhar edeceğini söyleyen Bursevî, insanların kötülüklerini

²⁶³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/714.

²⁶⁴ Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, 244.

²⁶⁵ Lütfî Alıcı, “Mevlânâ'nın Şiir Anlayışında Tahkiyenin Yeri”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/9 (2007), 154.

²⁶⁶ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 140.

²⁶⁷ Beyza Bilgin, “Ahlak Terbiyesinde Dinî Hikayeler”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 1 (1994), 51.

görmezden gelip onların güzelliklerine odaklanan kimseyi, “Gaffâr” isminden nasibi olan kişi olarak niteler.²⁶⁸ Bu girişten sonra belirttiği ifadelerin daha iyi netleşmesi ve somutlaşması adına bir hikâye zikreder.

Söz konusu hikâyede Hz. Îsâ, havarileriyle iyice kokuşmuş bir köpek leşinin yanından geçerler. Havariler leşin ne kadar kötü koktuğunu söylediklerinde, Îsâ aleyhisselâm onlara, her şeyin en güzel yönünden bahsedilmesi gerektiğine dikkat çekerek “dişlerinin beyazlığı ne güzel!” der.²⁶⁹ Bursevî söz konusu rivayeti tefsirinde üç farklı yerde zikreder. İki yerde ise mezkûr rivayetin Gazzâlî’nin *el-Maksadü’l-esnâ* adlı eserinde naklettiğini de ifade eder.²⁷⁰

Çirkinliklere göz yumup, ayıbına muttali olmasına rağmen kişinin iyiliklerinden bahseden kimsenin ancak Allah Teâlâ’nın “Gaffâr” vasfına layık olduğunu ifade eden Gazzâlî, aynı rivayeti kendi görüşünü somut hale getirmek için zikreder.²⁷¹

Bursevî, “Rahmân” ve “Rahîm” isimlerini izah ederken eserinde tefsir ehlerinden birisine isnat ettiği bir rivayete²⁷² yer verir. Söz konusu rivayete göre Kâbil’in Hâbil’i öldürmesi Hz. Âdem’in çok ağrına gider. Allah Teâlâ, Âdem aleyhisselâma dilerse yeryüzüne oğlunu yutmasını emredebileceğini söyler. Hz. Âdem’in yeryüzüne Kâbil’i yutmasını emretmesi üzerine Kâbil, yeryüzünden mühlet ister ve her olumsuz aldığı yanıtı başka bir itirazda bulunur. Nihayetinde Kâbil, Allah Teâlâ’ya kendisinin doksan dokuz ismi olduğunu Rahmân ve Rahîm isimlerinin de bu isimlerinin arasında yer aldığını ikrar ettirir. Ardından rahmetin çokluğu sebebiyle Allah Teâlâ’nın kendisini Rahmân ve Rahîm olarak isimlendirdiğini ifade eder ve Cenâb-ı Hakk’a hitaben “Yâ rabbi, eğer benim helâkimi istersen bu iki ismi, isimlerinin arasından çıkar, ondan sonra beni helâk et. Çünkü tek bir günahı sebebiyle kulu cezalandırmak rahmet olmaz” demesi üzerine Allah Teâlâ yeryüzüne emreder ve Kâbil’i serbest bırakır.²⁷³

²⁶⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/74.

²⁶⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/74.

²⁷⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/278,4/88.

²⁷¹ Gazzâlî, *el-Maksadü’l-esnâ*, 81.

²⁷² Bursevî, zikredilen rivayeti tefsir ehli birisine nispet ettiği için tefsirler taranmış olup ancak araştırma sonucunda bu rivayetin kaynağına ulaşılammıştır.

²⁷³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/246-247.

Bursevî bu rivayeti zikrettikten sonra söz konusu rivayetten ibret alınması gerektiği üzerinde durur. Ayrıca Bursevî, Allah Teâlâ kâfire bile bu kadar merhamet ederse, O'nun mümin kuluna ne kadar merhamet edeceği hususunda düşünmeye davet eder. Bu durumda hata ve kusur işleyenlerin isteklerini yüce Mevlâ'ya iletmeleri, açık ve gizli günahlarına istiğfar etmeleri gerektiğini, böyle yaparlarsa firdevs-i a'lâda Allah'ın rahmetine layık olacaklarını sözlerine ekler.²⁷⁴

Bursevî, Gazzâlî'den yaptığı nakilde “Halîm” isminin, “asilerin masiyetini müşahede eden, emrine aykırı davrandıklarını gören sonra da gazabı kendisini kışkırtmayan, gücünün nihayetsizliği yanında hızla ve çabucak intikam alabilme yeteneği olmasına rağmen intikam almada acele etmeyen” anlamına geldiğini ifade eder.²⁷⁵ Söz konusu ismin izahını yaptıktan sonra konuyu somutlaştırmak adına bir rivayet aktarır.

Rivayete göre Hz. İbrâhim göklerin ve yeryüzünün melekûtunu müşahede ettiğinde, asi bir kişiyi Allah Teâlâ'ya isyan ederken görür. Bunun üzerine Allah Teâlâ'ya onu helak etmesi için dua eder. Allah Teâlâ da bu isyankârı helak eder. Ardından isyan eden başka bir kişiyi görür, ona da beddua eder. Allah Teâlâ bu kişiyi de helak eder. Ardından bir üçüncüsünü görür, ona da beddua eder. Allah Teâlâ bu kişiyi de helak eder. Ardından isyan eden dördüncü bir kişiyi görür, bu kişiye de beddua edince Allah Teâlâ, İbrâhim aleyhisselâma şöyle vahyeder: “Dur ey İbrâhim! Görmüş olduğun her isyankârı helak edecek olursak mahlûkattan hiçbir kimse kalmaz. Ancak biz hilmimizle onlara azap etmemekteyiz. Kullarımız ya tövbe ederler veya ısrarcı davranırlar, bizden hiçbir şey kaçmaz.”²⁷⁶ Bu rivayeti Kuşeyrî de “Halîm” ismini izah ederken nakleder.²⁷⁷

Allah Teâlâ'nın insanın içinden geçirdiklerini ve kalbinden geçen vesveselere varıncaya kadar bütün her şeyi bildiğini ifade eden Bursevî, “Alîm” ismini açıkladığı kısımda, ismini zikretmediği bir âlimden bir hikâyeye nakleder. Söz konusu hikâyede,

²⁷⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/247.

²⁷⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/23.

²⁷⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/23.

²⁷⁷ Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ* (Beyrut: Daru Azal, 1986), 142-143.

karnı aç olan âlim bir gün, tanıdığı birine aç olduğunu söyler fakat tanıdığı kişi onu doyurmaz. Bunun üzerine yoluna devam eden şahıs yolda yere atılmış bir dirhem görür. Dirhemi yerden kaldırdığında “Allah Teâlâ senin aç olduğunu bilmiyor mu ki başkasından yiyecek istiyorsun!?” yazsını görür ve şaşırır.²⁷⁸ Söz konusu hikâye Kuşeyrî’nin esmâ-i hüsnâyı şerh ettiği eserinde de mevcuttur.²⁷⁹

Bursevî, Allah Teâlâ’nın “Habîr” ismini izah ederken önce bu ismin manalarını açar ve sonrasında söz konusu ismin gölgesinde Allah ile kul arasındaki iletişimi irtibatlandırır. Söz gelimi kul, Allah’ın kendisinin fiillerinden haberdar olduğunu, içinden geçen sırları bildiğini idrak ederse, o kulun ameli ne kadar gizli olursa olsun, kul unutmuş olsa bile Allah Teâlâ’nın amelindeki her noktayı sonuna kadar sayacağını da bilir. Böylece kul o kadar çok mahcup olur ki neredeyse helâk olacak hale gelir.²⁸⁰ İfade ettiği cümleleri somutlaştırma adına bir hikâye ile anlatımı güçlendirir. Söz konusu hikâyeye göre bir adam günün birinde ömrünün binlerce güne ulaştığını tefekkür eder. Ardından her gün sadece tek bir günah işlemiş olsa dahi amel defterinin şu kadar masiyet ile dolu olacağını düşünüp, nihayetinde kendisinin binden çok masiyet işlediğini ifade ederek bir feryat atar ve ölür.²⁸¹

Bursevî, Allah Teâlâ’nın “Hafîz” isminin “muhafız, koruyan, görüp gözeten” anlamlarına geldiği gibi “her şeyi olduğu gibi muhafaza eden” manasının da olduğunu söyler. “Hafîz” olan Allah’ın kulunun (Abdülhafîz) ise korumakla memur olduğu organları, şer’î hükümleri, emanetleri koruyan kimse olduğunu belirttikten sonra böyle bir kimsenin dinini, öfkenin şiddetinden, şehvetin aldatmasından, nefsin hilesinden ve şeytanın yanıltmasından koruyacağını ifade eder.²⁸²

Yer verdiği düşünceleri somutlaştırmak için ilk dönem sûfî simalarından birinin başından geçen olayı zikreder. Söz konusu olaya göre İbrâhim el-Havvâs (ö. 291/904), Mekke yolunda gece vakti bir harabeye girer. Girdiği yerde büyük bir yırtıcı

²⁷⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/52.

²⁷⁹ Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*, 119.

²⁸⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/52.

²⁸¹ Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*, 141; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/52.

²⁸² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/289.

hayvan görür ve korkuya kapılır. Bunun üzerine gaipten bir sesin ona: “Yerinde dur ve metin ol! Etrafında seni koruyan yetmiş bin melek var.” diye seslendiğini duyar.²⁸³

Rivayeti naklettikten sonra Bursevî, mezkûr olayın Allah’ın, dostlarına olan lütfundan olduğunu; bir meleğin kişinin mükâfatını alması için onun amelinin kaydettiğini, diğer bir meleğin ise kişiden afetleri bertaraf ettiğini zikreder.²⁸⁴ Aynı rivayete tefsirinin başka bir yerinde de yer veren Bursevî, el-Havvâs’ı koruyan bu sesin, onun bazı duaları sebebiyle gelen ses olması ihtimâli üzerinde durur. Zira onun sürekli bu dualara devam ettiğini ekler. Ayrıca el-Havvâs’a bu sesin gelmesinin sebebi, onun Allah’ın dostlarından olması ihtimalinden olduğunu da belirtir. Zira dost dostunu korur.²⁸⁵

Bursevî “Müheymin” ismini açıkladığı yerde kul ile yaratıcı arasında bir bağ kurarak, Allah Teâlâ’nın “Müheymin” olduğunu bilen kimsenin O’nun celâl sıfatı karşısında boyun eğeceğini, her hal ve durumda O’nu görür gibi olacağını belirtir. Aynı şekilde o kimsenin, Cenâb-ı Hakk’ın kendisinin her hâlini bildiğinden yakışksız bir davranışta bulunmaktan utanacağını, dolayısıyla daima O’nun huzurunda murakabe makamında bulunacağını söyler.²⁸⁶

Müellif, ifade ettiği düşüncelerini, tefsirinde yer verdiği hikâyeler ile somut hale getirir. Rivayete göre İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778?), oturarak namaz kılmakta iken ayaklarını da uzatır. Bunun üzerine kendisine gaybdan “Padişahlar işte senin oturduğun gibi otururlar.” diye bir ses işitir. Diğer bir rivayete göre ise Ebû Muhammed el-Hariri (ö. 516/1122) yalnızken dahi iki ayağını uzatıp oturmazdı. Kendisine, neden ayaklarını uzatıp rahat oturmadığı sorulduğunda ise “Allah ile birlikte olduğunda edebin koruması daha gereklidir” derdi.²⁸⁷ Aktarılan bu hikâyeler Kuşeyrî’nin²⁸⁸ ve Tîbî’nin²⁸⁹ ilgili eserlerinde de yer almaktadır.

²⁸³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/289, 9/207.

²⁸⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/289.

²⁸⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/207.

²⁸⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/462.

²⁸⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/462.

²⁸⁸ Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi’l-Hüsnâ*, 86.

²⁸⁹ Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed Tîbî, *Şerhu’t-Tîbî ‘alâ Mişkâti’l-Mesâbih: el-Kâşif ‘an Hakâiki’s-Sünen*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Riyad: Mektebeti Nezâr Mustafa Elbâz, 1997), 9/1776.

“Müheymin” ismiyle Allah’ın murakabesinden bahseden Bursevî, böylece kulun sürekli gözetildiğinin şuurunda olması gerektiği üzerinde durarak verdiği örnekle düşüncesini önde gelen büyük sûfilerden misallerle pekiştirir.

Bursevî, Gazzâlî’den yaptığı nakilde, “Rezzâk” isminden kulun alacağı dersleri zikrettiği kısımda “Rezzâk” vasfı ile tevekkül arasında bağ kurar. Söz konusu vasfın hakikatini kavrayan kulun, bu vasfın ancak Allah Teâlâ’ya layık olduğunu bilmesi ve rızık O’ndan başkasından talep etmemesi ve bu hususta kimseye güvenmemesi gerektiği üzerinde durur. Hâtim el-Esamm’dan (ö. 237/851) nakledilen şu hadiseyi bahsi geçen mevzuya misal olarak verir. Hâtim’e nereden rızık yiyorsun diye soran adama cevap olarak o, Allah Teâlâ’nın hazinesinden der. Bunun üzerine adam ekmeğin gökten mi bırakıldığını sorunca Hâtim ona: “Şayet o ekmeğin atılacak bir yeri olsaydı, oraya bırakırdı” cevabını verir.²⁹⁰

Anlatılan bu hikâyeyi Kuşeyrî ve Gazzâlî esmâ-i hüsnâ ile ilgili eserlerinin “Rezzâk” ismini şerh ettikleri yerde zikretmişlerdir.²⁹¹

Bursevî, Allah Teâlâ’nın “Vekîl” ismini izah ederken Gazzâlî’den yaptığı alıntıda vekîl ifadesini, kendisine havale edilenleri tam manasıyla yerine getiren ve hepsini değil de bazısını yerine getiren olmak üzere iki kısma ayırır. Vekil kılındığı işleri eksiksiz yapan, onları yerine getirmeye muktedir olanın da sadece Allah Teâlâ olduğunu belirtmek için “mutlak vekil” ifadesine yer verir.²⁹²

Bursevî, “Vekîl” sıfatının amel boyutuna taşınmasına örnek olarak Ebû Hamza Horasânî’nin (ö. 290/902) başından geçen bir olayı nakleder. Söz konusu hikâyeye göre Ebû Hamza Horasânî bir sene hacca gider. Yolda yürürken birden bir kuyuya düşer. Yardım isteyip istememek konusunda nefsiyle epey mücadele eder, sonunda yardım istemeyeceğine dair yemin eder. Bu kararı verir vermez kuyunun başına iki kişi gelir. Biri diğerine; “Gel şu kuyuyu kapatalım da kimse düşmesin” der. Kamış ve çerçöp getirip kuyuyu kapatırlar. Bağırarak ister, ama sonra vazgeçer ve kendi kendine: “Ben, bana bunlardan daha yakın olan birinden yardım isterim” der ve susar.

²⁹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/182.

²⁹¹ Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi’l-Hüsnâ*, 111; Gazzâlî, *el-Mağşadü’l-esnâ*, 85.

²⁹² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/76.

Fazla bir zaman geçmeden birden kuyunun başına biri gelir kuyunun ağzını açar. Ebû Hamza'nın duyabileceği, fısıltıya benzer bir sesle “tutun” dercesine ayağını uzatır. Ayağına tutunan Ebû Hamza'yı yukarı çıkarır. Onu kuyudan çıkarmanın vahşî bir hayvan olduğunu görünce şaşkınlık yaşar. Hayvan, yürüyüp giderken gaipten bir ses: “Ey Ebû Hamza, telef edici bir hayvanla seni teleften kurtarmamız daha güzel değil mi?” der. Sonra Ebû Hamza yoluna devam eder.”²⁹³

Bursevî, Allah Teâlâ'nın “Melik” ismini izah ettiği yerde, kulun kendisine ait ülkesinin kalbi ve kalıbı olduğunu; ordusunun ise şehveti, hevesi ve öfkesi olduğunu belirtir. Emrinde yönettiği halkını da dili, iki gözü, iki eli ve diğer organları olduğunu, kul bunlara malik olup onların emrine girmediği zaman o kulun hükümdarlığının bir melikin kendi halkının yönetmesi seviyesine ulaşmış olacağını Gazzâlî'den naklederek zikreder.²⁹⁴ Ayrıca Bursevî, âlimlerin saltanatlarının, Allah'ın kullarını irşat etmeye güçleri yettiği ve kendilerini irşada muhtaç olmaktan uzak tuttıkları ölçüde olduğunu da belirtir.²⁹⁵

“Melik” ismiyle ilgili açıklama ve alıntılardan sonra Bursevî, belirttiği düşünceleri müşahhas hale getirme adına bir rivayet zikreder. Söz konusu rivayete göre bir hükümdar salih bir kişiye, ne ihtiyacı varsa söylemesini ister. Ancak salih kişi “benim iki kölem, senin efendilerin olmasına rağmen benden böyle talepte mi bulunuyorsun!?” der. Hükümdarın “benim efendilerim olan senin iki kölen kimdir?” sorusu üzerine salih kişi “hırs ve hevâ” olduğunu, onlara üstün geldiğini ve malik olduğunu; hükümdarın ise onlara yenildiğini ifade eder.²⁹⁶ Nitekim Kuşeyrî benzer manada şu sözü ifade eder: “Kim nefesine malik (sahip) olursa özgür kişi odur; köle ise hevâsının kendisine malik olduğu kişidir.”²⁹⁷

²⁹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/89, 3/77.

²⁹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/457-458.

²⁹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/458.

²⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/458.

²⁹⁷ Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*, 75.

Mezkûr rivayeti Kuşeyrî,²⁹⁸ Gazzâlî²⁹⁹ ve Tîbî³⁰⁰ eserlerinde, esmâ-i hüsnâdan “Melik” ismini izah ettikleri bölümde zikrederler.

Zikredilen hikâye ve rivayetler dışında Bursevî, “Lafza-ı Celâl”³⁰¹, “Mümin”³⁰², “Mütekebbir”³⁰³, “Şekûr”³⁰⁴, “Kerîm”³⁰⁵, “Nâsir ve Mevlâ”³⁰⁶ isimleriyle de ilgili örnekler zikreder.

Bursevî esmâ-i hüsnâ çerçevesinde zikrettiği hikâyeleri, bazen sadece nakletmek ile yetinirken bazen de mezkûr hikâye veya rivayetlerden çıkarılacak ibretlere de dikkat çeker.³⁰⁷ Diğer taraftan kendi tecrübelerini aktardığı da olur.³⁰⁸

Neticede farklı on altı esmâ ile ilgili hikâye ve rivayetlere yer veren Bursevî, zikrettiği hikâye ve rivayetlerle esmâ-i hüsnâyı ahlâkî ders ve ibret çıkarma bağlamında yorumlamıştır.

5. Esmâ-i Hüsnâyı Davranış Boyutunda Ele Alması

Bursevî esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken amel ve irşat vurgusunu kalın çizgilerle belirterek söz konusu isimlerin insanın hayatına nasıl yansımaları gerektiği üzerinde durur. Aslında onda gözüken bu amelî vurgu sūfî bir tavrın göstergesi olarak karşımıza çıkar.³⁰⁹ Müellif bir nevi ilâhî isimleri salt teorik bilgidan amel boyutuna geçirir. Başka bir ifadeyle Bursevî ilâhî isimlerin insan için varoluşsal yönünü ön plana çıkararak onları açıklar.

Bursevî bu konuda bilgi verirken وحظ العبد من ذلك (Kulun bu isimden nasibi...); حظ العارفين من هذا الاسم (Ârifin bu isimden hisse...); حظ العبد من هذا الوصف (Kulun bu vasıftan alacağı hisse...);

²⁹⁸ Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*, 75.

²⁹⁹ Gazzâlî, *el-Mağşadü'l-esnâ*, 67.

³⁰⁰ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî 'alâ Mişkâti'l-Mesâbih*, 6/1773.

³⁰¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/35.

³⁰² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/461.

³⁰³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/465.

³⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/22.

³⁰⁵ Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*, 164; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/358.

³⁰⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/66.

³⁰⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/247.

³⁰⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/462.

³⁰⁹ Ekrem Demirli, “Kuşeyrî’den İbnü’l-Arabî’ye İşâri Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşâri Yorumdan Tahkîke Doğru Kur’an-ı Kerim Yorumculuğunun Gelişimi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 140.

isimden payına düşen...); والتقرب بهذا الاسم (...ismiyle Allah'a yaklaşmak); من علم انه (Allah Teâlâ'nın ...olduğunu bilen kimse...); ومن عرف انه (Allah'ın ...olduğu bilincine sâhip olan kimse...); ومن أدب من عرف انه (Allah'ın... olduğunu bilen kimseye yakışan edep...); والتخلق بالاسم (Bu isim ile ahlaklanmak...) ifadelerini kullanır.

Bursevî tefsirinde esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken kulun ilgili isimden kendisine düşen hisse ve nasibine dair izahlarda bulunur. O bu konudaki düşüncelerini ifade ederken Ebû Bekr el-Vâsîfî (ö. 320/932'den sonra) Gazzâlî ve Tîbî gibi esmâ-i hüsnâ konusunda tasavvufî izahlarda bulunan âlimlerden istifade eder. Bazen de قال بعضهم (Bazıları şöyle der) şeklinde umumi bir tabirle nakilde bulunur.

Bursevî kulun esmâ-i hüsnâdan nasibini izah ederken özellikle Gazzâlî'den çokça alıntı yapar.³¹⁰

Örneğin Allah Teâlâ'nın "Adl" ismini açıkladığı bir yerde kulun bu isimden alacağı hisseler hususunda özetle şöyle der: "Kişi önce kendisine karşı adil olmalı. Bu da ancak şehvetini ve öfkesini, aklının ve dininin emri altına almasıyla olur. Tüm bedenini şeriatın izin verdiği şekilde kullanması da onun uzuvlarına karşı adaletidir. Aynı şekilde bu kişi ailesine, idaresi altındakilere hatta sahip olduğu her şeye karşı adil davranmalıdır. Diğer yandan bu kişinin dînî açıdan Allah'ın adalet sıfatından alacağı pay ise Allah Teâlâ'nın hiçbir emrine, hükmüne veya fiiline -arzusuna uymasa bile- karşı çıkmamasıdır."³¹¹

Anlaşıldığı gibi Bursevî, Gazzâlî'den naklen yaptığı alıntıda kişinin alacağı hisseleri hakkında farklı açılardan incelemek suretiyle birden fazla çıkarımda bulunur.

Bursevî'nin faydalandığı başka bir âlim de Tîbî'dir.³¹² Örnek vermek gerekirse "Vekîl" isminden kulun nasibinin "kişinin yalnız Allah'a güvenip ve sadece O'ndan yardım dilemesi" olduğunu Tîbî'den nakleder.³¹³ "Hamîd" ismiyle ilgili ise şöyle der:

³¹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/371, 1/397, 2/264, 3/80, 3/81, 4/177, 4/323, 7/333, 8/294, 8/305, 9/182, 9/461.

³¹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/287 ayrıca bk. Gazzâlî, *el-Mağşadü'l-esnâ*, 85.

³¹² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/88.

³¹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/105.

“Kulun “Hamîd” isminden nasibi, Allah’ın sadece yüce zâtına hamd eden mukarrabîn zümresinin yoluna dâhil olmak için çabalamasıdır.”³¹⁴

Bursevî bazen kulun ilgili isimden nasibini aktardıktan sonra zikrettiği düşüncesine destek mahiyetinde hadislerden istifade eder.³¹⁵ Söz gelimi Gazzâlî’den naklen³¹⁶ şöyle der: “Kulun “Mü’min” isminden nasibi, yanında bulunan herkese güven vermesidir. Hatta din, dünya ve nefsi adına helak olmaktan korkan kişi, kurtarması adına ondan yardım umar. Nitekim Hz. Peygamber aleyhisselâm: “Komşusu kötülüğünden emin olmayan kimse iman etmiş olamaz.”³¹⁷ buyurur.”³¹⁸

Bursevî’nin esmâ-i hüsnânın amelî boyutuyla ilgili kullandığı bir kavramda söz konusu isimlerle “ahlaklanmaktır.” Tefsirinde والتخلق بالاسم (Bu isim ile ahlaklanmak...) والتقريب بهذا الاسم تخلقا (Allah’a bu ismi ahlaklanmak suretiyle yaklaşmak)³¹⁹ ifadelerle ilâhî isimlerin davranışsal yönü üzerinde durur. Diğer yandan dolaylı olarak zikrettiği bilgiler ile ilâhî sıfatlarla sıfatlanmanın ve Allah’ın ahlakıyla ahlaklanmanın önemini vurgular.³²⁰

Örneğin Allah Teâlâ’nın “Alî” ismiyle ahlaklanan birinin yüce işlere meyledip bayağı işlerden uzak olması gerekir.³²¹ “Halîm” ismini davranış haline getirmek ise insanların işledikleri suçları affetmekle, yaptıkları kötü davranışları hoş görüp bu hareketlerine insanın kâmilliğini gösteren ihsan ile karşılık vermekle oluşur.³²² Yoksulu doyurmak “Samed” ismiyle ahlaklanmanın³²³ gereği iken; ilim elde edip ona ihtiyacı olanlara öğretmek ise “Alîm” isminin davranışa yansımasıdır.³²⁴

Bursevî diğer yandan bazı ayetleri bu konudaki meyli sebebiyle işârî olarak tefsir eder. Öyle ki o, *et-Te’vilâtü’n-necmiyye*’den ve *Baklî*’den (ö. 606/1209) yaptığı

³¹⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/479.

³¹⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/278, 4/88, 8/73.

³¹⁶ Gazzâlî, *el-Mağşadü’l-esnâ*, 71.

³¹⁷ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “Edeb” 29 [6016].

³¹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/461.

³¹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/95, 7/212-213, 9/183, 9/198.

³²⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/122, 3/137, 4/28, 4/214, 4/329, 4/334, 5/78, 5/167, 5/224, 6/448, 7/125, 7/416, 8/291, 8/383, 8/442, 8/461, 8/525, 10/18, 10/105, 10/528.

³²¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/291.

³²² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/23.

³²³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/395.

³²⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/399.

nakillerle bazı ayetleri işârî olarak tefsir ederek³²⁵ Allah'ın sıfatlarıyla ve ahlakıyla ahlaklanmak üzerinde durur.

Söz gelimi Tâhâ 20/80. ayetindeki وَنَزَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَى “*Size kudret helvası ile bıldırcın eti lütfettik.*” “kudret helvası”nı Allah'ın sıfatları; “bıldırcın eti”ni “Allah'ın ahlakı” olarak tefsir eder. Sonraki ayette كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ “*Size rızık olarak verdiklerimizin temiz olanlarından yiyin*” kısmını ise “bizim güzel sıfatlarımızla vasıflanın ve sizi şereflendirdiğimiz üstün ahlâkımızla ahlaklanın” şeklinde tefsir eder.³²⁶

Öte taraftan خُذِ الْعَفْوَ “*sen af yolunu tut*” ayetini³²⁷ “Allah'ın ahlakıyla ahlaklan” diye tefsir ederken;³²⁸ اِلَّا مَنْ آتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ “*Ancak Allah'a kalb-i selîm ile gelenler*” ayetinde³²⁹ ise “Allah'ın ahlâkı ile ahlaklanmaya, O'nun sıfatlarıyla sıfatlanmaya” işâret olduğunu zikretmektedir.³³⁰

Bursevî'nin bu husustaki duası da onun söz konusu meseleye dair verdiği önemi gösterir: “نسأل الله سبحانه أن يجعلنا متخلقين بأخلاقه الكريمة ومتصفين بصفاته العظيمة انه هو الغفور الرحيم Şanı yüce Allah'tan, bizleri O'nun sonsuz kerem dolu ahlâkıyla ahlaklanan ve yüce sıfatlarıyla sıfatlanan kullarından kılmasını dileriz. Şüphesiz ki O, çok bağışlayıcı ve pek çok merhamet sâhibidir.”³³¹

Bursevî bazen de (Allah'ın....olduğunu bilen kimseye yakışan edep) diye zikrettiği ifadeyle Allah'ın ilgili isimle müsemma olduğunu bilen kulun takınması gereken edep ve davranışa dair bilgiler verir.

Örneğin Allah'ın “Müheymîn” isminin manasını kavrayan kişi Cenab-ı Hakk'ın kendisinin tüm hallerini bilip gördüğünü düşünür ve her zaman hayâ ederek O'na karşı edep içerisinde olur.³³²

³²⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/64, 8/461.

³²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/411.

³²⁷ el-A'râf 7/199.

³²⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/300.

³²⁹ eş-Şuarâ 26/89.

³³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/288.

³³¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/490.

³³² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/ 533 ayrıca bk. Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*, 85.

Allah'ın “Azîz” olduğunu bilen kişi için hiçbir yaratılmışa mutlak yücelik tanımaması bu ismin edebindendir.³³³

“Hâlık” ismini yani Yüce Allah'ın yaratma ve yoktan varlık sahasına getirme hususunda yegâne olduğunu bilen kişinin elde ettiği şeye nankör olmaması, emir ve nehiylerle sınıanma konusunda Şeriat sergisini dürmemesi, takınması gereken edeptendir.³³⁴

Allah'ın “Şekûr” olduğunu bilen kimseye yakışan edep, şüküründe bıkkınlık göstermeksizin gayretli olup, Cenab-ı Hakk'a olan hamdini azimle sürdürmesidir.³³⁵

Bir kişinin Allah'tan hayâ etmesi, O'na isyandan uzak durması, Allah'ın günahlarını örteceğine aldanmaması, O'nun kahrının ve cezasının ansızın gelmesinden emin olmaması Allah'ın “Alîm” ismini bilmesinin edeplerindendir.³³⁶

Bursevî'nin bu konuda zikrettiği bilgileri genellikle Kuşeyrî'nin *şerhu esmâillahi'l-hüsnâ* adlı eserinden naklettiği görülür.

Bursevî'nin esmânın amel boyutuyla ilgili والتقرب بهذا الاسم (...ismiyle Allah'a yaklaşmak) ifadesini de kullanır.³³⁷

Allah Teâlâ'nın “Azîz” ismiyle O'na yaklaşmak, yardımı insanlardan beklemeden ilgili isme tutunmak suretiyle olur. Çünkü Allah son derece Azîzdir.³³⁸ “Hakîm” ismiyle Allah'a kurbiyyet sağlamak, Allah'ın hikmetini başta şeriat sonra örf olmak üzere bütün işlerde gözetmekle olur.³³⁹ “Kavî” ismiyle Allah'a yaklaşmak ise kulun tedbiri bırakması, takdir olunmuş olan işlerle ilgili münakaşayı terk etmesi, boş iddialara kulak asmaması, minnettarlığın sadece Allah'a ait olduğunu anlaması, insanlardan korkuyu ve dünyevî kaygıları terk etmesiyle olur.³⁴⁰

³³³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/539; Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*, 89.

³³⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/3-4; Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*, 98.

³³⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/22; Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*, 148.

³³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/52.

³³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/448, 9/198.

³³⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/95, 7/293-94 ayrıca bk. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed el-Fâsî Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, thk. Seyyid Yûsuf Ahmed (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 48.

³³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/95, 7/294; Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 102-103.

³⁴⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/183; Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 119.

Sonuç olarak denilebilir ki Bursevî bu bahiste geçen bilgileri tamamıyla Zerrûk'dan nakletmektedir.³⁴¹

Bursevî esmâ-i hüsnânın davranışsal rolüne değinirken bir de من علم انه (Allah Teâlâ'nın... olduğunu bilen kimse...);³⁴² ومن عرف انه Allah'ın ...olduğu bilincine sâhip olan kimse...) ifadelerini kullanır. Nitekim Allah'ın isimlerinin şuurunda olan kişi o ismin gerektirdiği davranışı hayatına yansıtmakla mükelleftir.

Örnek vermek gerekirse Allah'ın her şeyin görüp gözeten anlamında “Rakîb” olduğunu bilen kimse her şeyde O'nu gözetir murakabe eder ve O'ndan başkasına yönelmez.³⁴³ Hakk Teâlâ'nın “Kadîr” ismiyle kâdir-i mutlak olduğunun farkında olan kişi emirlerine muhalif davranırsa Allah'ın ona vereceği cezanın şiddetinden korkar.³⁴⁴ Allah'ın “Mütekebbir” ismini bilen kişi alçak gönüllü olarak O'na boyun eğenlerin yolunu izler.³⁴⁵ Allah'ın “Vâhid” tek olduğu bilincindeki kişi kalbini sadece Cenab-ı Hakk'a has kılar.³⁴⁶

Bursevî bu konudaki bilgileri Kuşeyrî'den birkaç örnek³⁴⁷ dışında bütünüyle³⁴⁸ Zerrûk'un esmâ-i hüsnâyı şerh ettiği eserinden nakleder.

Netice olarak Bursevî esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken irşâdî bir yöntem kullanmaktadır. Farklı lafızlarla da olsa bahsettiği tüm esmâ ile ilgili onların davranış boyutuna değinerek ilâhî isimlerin insan için varoluşsal yönünü ön plana çıkarır.

6. Esmâ-i Hüsnânın Pratik Faydalarını Vurgulaması

Bursevî *Rûhu'l-beyân*'da esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken ilâhî isimlerin tesir ve faydalarından bahsederek söz konusu isimlerin pratik faydaları üzerinde durur.

Esmâ-i hüsnânın kelime anlamları dışında her birinin ayrı bir takım hususiyetlerinin olduğu kabul edilir. Belirli şartlarda ve zamanda belli miktarda

³⁴¹ Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 149, 157.

³⁴² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/98, 7/212, 9/464.

³⁴³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/212; Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 97.

³⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/3 ayrıca bk. Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*, 220.

³⁴⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/465, 10/402; Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*, 94.

³⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/447, 8/55; Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 135-136.

³⁴⁷ Kuşeyrî, *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*, 89, 94, 129-130, 165, 220.

³⁴⁸ Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 45, 49, 66-67, 75, 80, 81, 82, 85, 86, 97,107, 114, 117, 119, 123, 128, 135, 144, 146, 149, 155.

okunması halinde bazı dileklerin yerine getirileceğine, hastalık ve sıkıntıların uzaklaştırılacağına inanılmasına “esmâ-i hüsnânın havassı” denir.³⁴⁹

Bursevî bu çerçevede *ومن خاصية هذا الاسم* (bu ismin özelliği.);³⁵⁰ *وخاصية هذا الاسم* (bu ismin havassı...)³⁵¹ şeklindeki ifadelerle esmâ-i hüsnânın bazı fayda ve etkilerine değinir.

Örneğin “Hakîm” isminin hususiyeti musibetleri def etmek ve hikmet kapısını açmaktır. Kim bu ismi çokça zikrederse korktuğu sıkıntılar ondan uzaklaşır ve ona hikmet kapısı açılır.³⁵²

“Fettâh” isminin havassı işleri kolay kılmak, kalpleri nurlandırmak ve fetih sebeplerine imkân vermektir. Her kim eli göğsünde sabah namazının ardından bu ismi *yetmiş bir defa* okursa kalbi aydınlanır, sırrı nurlanır ve işi kolaylaşır. Bu isimde ayrıca rızık ve diğer hususları kolaylaştırma sırrı söz konusudur.³⁵³

“Şekûr” isminin özelliği kişiye rızıkta zenginlik, bedeninde ve diğer alanlarla afiyet verilmesidir. Kendisinde nefes darlığı ve yorgunluk olan kimse, üzerinde ağırlık hisseden bir hasta bu ismi yazıp suyunu vücuduna sürerse ve ondan içerse Allah’ın izniyle iyileşir. Gözleri zayıf olan bir kimse bunu gözlerine sürerse faydasını görür.³⁵⁴

Ayrıca “Hâlık” isminin havassı gecesinin bir vakti bu ismin zikredilmesidir. Böylece ilgili ismi zikreden kalbi ve yüzü nurlanır.³⁵⁵ “Vekîl” isminin havassı, ihtiyaçları gidermesi, sıkıntıları def etmesidir. Kim fırtına, şimşek ve benzeri afetlerden korkarsa bu ismi çokça zikretmelidir. Bu isim onu sıkıntılardan uzaklaştırır ve ona hayır ve rızık kapılarını açar.³⁵⁶

“Azîz” isminin hususiyeti, bu ismi günde *bin defa* okumak suretiyle yedi gün aralıksız okuyan kişinin düşmanını Allah helak eder. Şayet bu ismi askerlerin yüzüne

³⁴⁹ Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 21; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 257.

³⁵⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/289, 8/55.

³⁵¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/448, 7/95, 7/213, 7/219, 7/268, 7/291, 7/309, 7/333, 7/364, 7/367, 7/376, 8/56, 8/131, 8/210, 9/182, 9/183, 9/350, 9/380, 9/380-381, 9/458-462, 9/464, 9/468, 10/213, 10/392-394, 10/398, 10/538.

³⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/469; Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 103.

³⁵³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/293; Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 65-66.

³⁵⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/22; Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 87-89.

³⁵⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/466; Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 54.

³⁵⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/131; Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 117-118.

yedi kez okuyup düşman askerlere eliyle işaret etse düşman askerler hezimete uğratılır.³⁵⁷

Diğer taraftan Bursevî esmâ-i hüsnânın rukyedeki³⁵⁸ tesirinden bahseder. Ona göre Allah Teâlâ'nın isimlerinin ve o isimlerin zikrinin şeytanları önleyici ve zelil edici özellikleri (havassı) vardır. Bu sebeple söz konusu isimler ile rukye yapmak caizdir.³⁵⁹ Nitekim onun bu düşüncesi esmâ-i hüsnâ tefsirinde somut olarak görülür.

Netice olarak Bursevî esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken tasavvufî nazarla izah etmiş ve söz konusu isimlerin hangi vakitte okunduklarında ne gibi maddi veya manevi faydaya sebebiyet verecekleri hakkında bilgiler vermiştir. Neredeyse her ismin hassasıyla ilgili izahta bulunan Bursevî, bu konuda belirttiği bilgileri bütünüyle³⁶⁰ Zerrûk'tan zikretmektedir.

7. Esmâ-i Hüsnâyı İşârî Olarak Yorumlaması

Bursevî esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken kullandığı bir yöntem de ilgili isimlerin geçtiği ayeti ya da ayetin bir kısmını işârî yöntemle izah etmesidir.

Bursevî ilâhî isimlerle ilgili işârî ve tasavvufî izahları genellikle bu meyanda yazılmış tefsir ve eserlerden nakleder. Nitekim tefsirinin genelinde olduğu gibi³⁶¹ esmâ-i hüsnâ özelinde de işârî yorum açısından istifade ettiği en önemli kaynak Necmeddîn-i Dâye'nin *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*'sidir.³⁶² Ayrıca bu hususta Kuşeyrî, Gazzâlî ve Kâşifî'den (ö. 910/1504-1505) de alıntıda bulunur.

Bursevî Nûr Sûresi'ndeki evliliğe uygun olan bekârların evlendirilmesini emreden ayetin³⁶³ tefsirinde *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*'den naklen söz konusu bekârların “talepkâr mürîd” olduklarını zikreder. Ayetin sonunda yer alan *وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ* “Allah, (lütfu) geniş olan ve (her şeyi) bilendir.” meâlindeki kısmı ise yine söz konusu

³⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/463; Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 49.

³⁵⁸ Rukye: Terim olarak “şifa veya korunma amacıyla Kur'an'dan bir bölümü, ilâhî isim ve sıfatları yahut bir duayı okuyup üflemek” anlamında masdar ve “üfürük, nazarlık, muska” anlamında isim olarak kullanılır. Bk. İlyas Çelebi, “Rukye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/219.

³⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/195, 4/295, 4/447.

³⁶⁰ Zerrûk, *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*, 25-170.

³⁶¹ Namlı, “Rûhu'l-Beyân”, 35/212.

³⁶² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/469, 4/87, 4/454, 6/55.

³⁶³ Nûr 24/32.

eserden naklen “Allah, feyzini kabule hazır hale gelmek üzere kalplerin rahimleri için (lütfu) “geniş olan” ve onlara feyzin ulaştığını “bilendir.”” şeklinde izah eder.³⁶⁴

Bursevî'nin ilâhî isimlerin işârî yorumunda istifade ettiği bir diğer kişi de Kuşeyrî'dir. Söz gelimi Bursevî, Allah'ın Necm 53/44. ayetindeki “Muhyî” ve “Mumî” isimlerinin izahında Kuşeyrî'den naklen şöyle der: “Ariflerin kalplerini müşâhede nurlarıyla diriltiriz; Zahitlerin nefislerini de mücahede³⁶⁵ ateşiyle öldürürüz.”³⁶⁶ Böylece bu iki ismin tecellî sahasının nerelere kadar uzanacağına dair örnekler vermiştir.

Diğer yandan Bursevî, Kâşifi'den yaptığı nakilde Fussilet 41/2. ayetinde geçen “Rahmân” ismine “Allah Teâlâ'nın avâmın nefislerini hidayet etmesi” anlamı verirken; “Rahîm” ismine ise “Allah Teâlâ'nın has kullarının kalplerini gözetmesi” şeklinde izah eder.³⁶⁷

Gazzâlî'den yaptığı nakilde ise Allah'ın “Fettâh” isminin bir anlamının da “dostlarının kalplerinden perdeleri kaldırmak suretiyle onlara gökyüzünün gayb âlemine ve kibriyâsının cemâline doğru kapılar açan” olduğunu belirtir.³⁶⁸

Bursevî bazen de kaynak zikretmeden ilahî isimleri işârî olarak izah eder. Örneğin o, “Hamîd” isminin yer aldığı bir ayette³⁶⁹ ilgili ismi evvela “tüm yaratılanların lisan-ı hal ile Allah Teâlâ'yı hamd etmesi” şeklinde açıklar. Ardından “düşmanları imtina etse bile Allah Teâlâ'nın dostları O'na hamdeder” diye de anlaşılabilirliğini vurgular.³⁷⁰ Görüldüğü üzere Bursevî öncelikle genel bir anlam verirken ikinci verdiği anlamda tasavvufî bakış açısını işletir.

³⁶⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/148.

³⁶⁵ Mücahede: Allah'ın rızasını kazanma yolunda nefsin kullanılması anlamına gelen bir terim. Bk. Memduh ez-Zübî, *Mu'cemu's-sûfiyye* (Beyrut: Daru'l-Cîl, 2004), 365.

³⁶⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/255 Benzer ifadeler için bk. ; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/454.

³⁶⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/55, 8/226.

³⁶⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/293.

³⁶⁹ et-Tegâbün 64/6.

³⁷⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/9.

Bursevî'nin tefsirinde esmâ-i hüsnâyı her vesileyle vurguladığı görünür. Özellikle ayetin zahirinde ilâhî isimlerden bahsedilmemesine rağmen o bu çerçevedeki ayetleri söz konusu isimler ile bağdaştırarak işârî olarak tefsir eder.³⁷¹

Örneğin وَأَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَىٰ “*Ve çalışması (sa'y) da ileride görülecektir.*”³⁷² ayetinin tefsirinde sa'yın mertebelerinden bahseder. Bahsi geçen sa'y mertebelerinin birinin de “sırrın ilâhî sıfatlar ve Rabbânî ahlâk ile süslenmesi” olduğunu belirtir. Bu sa'yin neticesi ise kulun sıfât ve esmâ tecellîlerini müşâhede etmesidir.³⁷³ Bu teviller manası umumi olan ayetlerin kapsamı içindeki fertlere işaret nevindedir.

Diğer taraftan müellif, Vâkıa Sûresi 56/91. ayetinde geçen أَصْحَابِ الْيَمِينِ “sağdakiler” tabirini Tüsterî'den yaptığı nakilde “Allah'ın esmâ ve sıfatı tecellîlerini temaşa eden şühûd ashabi” şeklinde tefsir eder.³⁷⁴

Bursevî, Ebû Saîd el-Harrâz'dan (ö. 277/890?) naklen Gâşiye 88/13. ayetindeki سُرُرٌ مَّرْفُوعَةٌ “yükseltilmiş tahtlar” terkiibinden “sülûk yolunda ilâhî isimlerin hakkını gözeterek ve onlarla ahlaklanarak kendilerine erişildiği ilâhî isimlerin mertebelerine” işaret edildiğini belirtir.³⁷⁵ Bu yorumda tahtların yükseltilmesinin sebebi ile tevil yapılarak amellerle ilişkilendirilmiştir.

Cin Sûresi'nde şöyle buyrulur: “*Mescidler şüphesiz Allah'ındır. O hâlde, Allah ile birlikte kimseye yalvarmayın (ve kulluk etmeyin).*”³⁷⁶ Bursevî söz konusu ayeti işârî olarak tefsir ederken ilâhî isimler ile bağlantısını kurar ve şöyle der:

“Kirden arınmış kalp mescitleri “Allah'a” ve O'nun zâtî, sıfatî ve esmâ tecellîlerine aittir. Öyleyse “Allah'la beraber” cüzî isimlerden “hiç kimseye kulluk yapmayın.” Kalp mescitlerinizi sadece Allah Teâlâ'nın ism-i a'zamının tecellîgâhı olması için temiz tutunuz.”³⁷⁷

³⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/19, 10/309, 10/337, 10/377, 10/528-529.

³⁷² en-Necm 53/40.

³⁷³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/252.

³⁷⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/341-342.

³⁷⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/415 Bursevî tefsirinde “ilâhî isimler mertebeleri” terkiibini başka yerlerde de zikreder. Bk. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/182, 9/217.

³⁷⁶ el-Cin 72/18.

³⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/197-198.

Netice olarak Bursevî gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak esmâ-i hüsnâ ile ilgili ayetleri işârî olarak yorumlamaktadır. Yaptığı yorumlarda alıntılardan istifade eden müellifin, işârî yorumlar vesilesiyle ilâhî isimlere dair amelî vurguyu ön plana çıkarttığı gözükür.

8. Tasavvuf Konuları ile Esmâ-i Hüsnâyı İlişkilendirmesi

Bursevî tefsirinde ilâhî isimlerle sürekli irtibatlar kurarak esmâ düşüncesini canlı tutar. Bu doğrultuda *Rûh 'ul-beyân*'ın neredeyse her sayfasında esmâ-i hüsnânın izlerini görmek mümkündür. Nitekim müellif bu çerçevede bazı tasavvuf kavramlarıyla ilâhî isimler arasında bağlantılar sunarak söz konusu kavramlar üzerinde esmâ-i hüsnâyı izah etmektedir.

Bu meyanda bahsi geçen bir kavram “mârifetullahtır.” Sûfilere göre marifet, Allah Teâlâ ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellîleri³⁷⁸ hususunda manevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgidir.³⁷⁹

Bursevî Tüsterî'den yaptığı bir nakilde mârifetullahı ikiye ayırır. İlki Allah'ın zâtının bilinmesi; ikincisi ise O'nun esmâ ve sıfatlarının bilinmesidir.³⁸⁰ Nitekim ona göre ariflerin Allah Teâlâ hakkındaki marifetlerinin geniş olması ancak O'nun isim ve sıfatları hususundaki geniş bilgilerine bağlıdır.³⁸¹

Müellif *et-Te'vilatü'n-necmiyye*'den alıntı yaptığı bir yerde esmâ-i hüsnâ ile seyr-i sülûk³⁸² yani tasavvufî eğitim arasında bir bağ kurar. Salık bu tasavvufî eğitim esnasında ilahî isimlerden biriyle alaka kurar (taalluk), o ismin hakikatine erer (tahakkuk) ve onunla ahlaklanır (tahalluk). Bu halden sonra başka isme yönelir. Bu durum tasavvuf eğitimi esnasında bütün ilâhî isimler bitene kadar böylece devam eder.³⁸³ Diğer yandan ilahî isimlerin insana tecellî etmesi için önce dille sonra da kalple

³⁷⁸ Tecellî: Gaybdan gelen ve kalpte ortaya çıkan nurlar. Bk. Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 55.

³⁷⁹ Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar* (Bursa: Bursa Akademi, 2017), 190.

³⁸⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/139, 10/530.

³⁸¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/430.

³⁸² Seyr-i Sülûk: Hakk'a ermek için bir rehber öncülüğünde ve denetiminde çıkılan manevi ve ruhi yolculuk. Bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 316.

³⁸³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/164.

zikre devam edilmesi gerektiğini vurgulayan Bursevî, bu halin devam etmesi sonucunda kulun sıfatı, esmâî ve zâtî tecellilere hazır hale geleceğini belirtir.³⁸⁴

Esmâ-i hüsnâ ile meşgul olup zikre devam eden kişinin meşgul olduğu isim ile kendisi arasında gösterdiği gayret ölçüsünde bir münasebetin oluşacağını belirten Bursevî, bu münasebet kuvvetlenip kemale erince kul ile zikrettiği isim arasında ikinci bir alaka daha meydana geleceğini ifade eder. Bu münasebetin de kemale ermesi sonucunda bu sefer kul ile Hak Teâlâ arasında üçüncü bir münasebet meydana gelir. Neticede kul kutsiyet makamına uygun hale gelir. O zaman Hak Teâlâ ona zikrettiği ismin mertebesine ve istidadı nispetince tecellî eder.³⁸⁵ Anlaşıldığı gibi müellif, ilâhî isimleri tasavvuf eğitiminde bir mertebe kat etme aracı olarak ele alır.

Bursevî esmâ-i hüsnâyı tasavvufî meyille tefsir ederken kullandığı bir kavram da “abâdile” kavramıdır. “İlahi isimlerin tecellilerinin mensupları” şeklinde ifade edilen bu kavram terim olarak, “esmâ-i hüsnâdan bir isim ile gereği gibi ahlaklanıp artık o ismin kulu, aynı zamanda o ismin mazharı olma” anlamına gelir.³⁸⁶

Bursevî izah ettiği pek çok isimle ilgili söz konusu yaklaşımı uygular. Ona göre “Abdullah” bütün ilâhî isimlerle bezenmiş kul demektir.³⁸⁷ Öyle ki “Abdullah” yani kulluk, insanlığın en güzel en üstün ismidir.³⁸⁸

Diğer taraftan Bursevî “Abdülkavî” yani “Kavî” olan Allah’ın kulu durumundaki kişinin Allah Teâlâ’nın kendisine bahsettiği güçle şeytanı ve onun ordusu olan öfke, şehvet ve hevâdan oluşan nefis kuvvetlerini ayrıca insanlardan ve cinlerden oluşan düşmanları yenmeye muktedir olan kişi olduğunu belirtir.³⁸⁹ Görüldüğü gibi müellif “Kavî” isminin mazharı olan “Abdülkavî”nin nasıl bir kul olduğunu ifade eder.

Başka bir örnek vermek gerekirse Bursevî “Abdülhakîm” yani Allah’ın “Hakîm” isminin tecellî ettiği kul ile ilgili şöyle der:

³⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/307.

³⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/307, 8/149, 10/210-211.

³⁸⁶ Kâşânî, *Istılâhâtü's-Sûfiyye*, 126.

³⁸⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/536.

³⁸⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/330.

³⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/182.

“O Allah Teâlâ’nın kendisine eşyadaki hikmeti gösterdiği ve kendisini doğru söz söyleyip düzgün iş yapmaya muvaffak kıldığı kimsedir. Öyle ki o, bir şeye yanlışlık gördüğünde düzeltir; bozukluk gördüğünde ise ıslah eder.”³⁹⁰

Netice itibariyle Bursevî bir tasavvuf terimi olan “abâdile” kavramından esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken istifade eder.³⁹¹

Rûhu’l-beyân’da bu kavram çerçevesinde verilen bilgiler neredeyse tümüyle Kâşânî’nin (ö. 736/1335) *Istılâhât-ı Sûfiyye* eserinin “abâdile” başlığından³⁹² verilmekle birlikte yer yer Gazzâlî’den³⁹³ de istifade edilmiştir.

Görüldüğü üzere Bursevî mârifetullah, seyr-i sülük, zikir ve abâdile gibi tasavvufî kavramları esmâ-i hüsnâ nazarıyla izah edip, ilgili kavramlara esmâyı açıklarken tefsirinde yer vermiştir.

9. Varlıkları Esmâ-i Hüsnânın Tecellîsi Olarak Yorumlaması

Rûhu’l-beyân’ın başından son sayfasına kadar neredeyse tamamında esmâ-i hüsnânın izlerinin olması Bursevî’nin tasavvufî eğilimiyle doğrudan ilişkilidir. Nitekim izlerini taşıdığı vahdet-i vücûd³⁹⁴ düşüncesinde tüm kâinat ilâhî isim ve sıfatların tecellîgâhıdır.³⁹⁵ Bu nedenle birçok yerde müellifin ayetleri bu düşünce sistemine uygun olarak açıkladığı görülür.

Bursevî’nin esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken tasavvufî etkiyle izah eder. Ona göre Allah Teâlâ tüm mahlûkatı, isim ve sıfatlarının tecellîgâhı olması için yaratmıştır. Bu düşüncesi bazı ayetleri tefsirinde etki etmiştir. Örneğin ona göre bütün âlem insan için yaratılmıştır. İnsan ise Allah’ın marifetinin mazharıdır. Buradan hareketle Bursevî

³⁹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/469.

³⁹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/235, 1/380, 1/405, 2/289, 4/349, 6/55, 6/241-242, 7/289, 7/291, 7/481, 8/340, 9/182, 9/457-469, 10/393, 10/398, 10/536.

³⁹² Kâşânî, *Istılâhâtü’s-Sûfiyye*, 126-147.

³⁹³ Gazzâlî, *el-Mağşadü’l-esnâ*, 70, 74, 75, 81, 88, 103, 110, 113, 130.

³⁹⁴ Vahdet-i Vücûd: Gerçek varlığın bir olduğunu, bunun da Hakk’ın varlığından ibaret bulunduğunu, Hakk ve O’nun tecellîlerinden başka hiçbir şeyin bulunmadığını bilme üzerine kurulu düşünce sistemidir. Bk. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 683.

³⁹⁵ Muhyiddin Muhammed b. Alî İbnü’l-Arabî, *Lübbü’l-Lübb Özün Özü*, çev. İsmâil Hakkı Bursevî (İstanbul: Bahar Yayınları, 2000), 41.

Zâriyât 51/56. ayetindeki لِيَعْرِفُونَ لِيَعْبُدُونَ ibaresini ليعرفون şeklinde tefsir eder. Neticede Allah Teâlâ tanınmak istemeseydi insanı; insan olmasaydı âlemi yaratmazdı.³⁹⁶

Bursevî'ye göre insan Allah'ın isim ve sıfatlarının aynasıdır. İnsandan başka hiçbir varlık bu payeye nail olamamıştır. Nitekim müellif Zâriyât 51/21. ayetindeki “*Kendi nefislerinizde de ibretler vardır. Görmüyor musunuz?*” kısmını bu şekilde açıklar.³⁹⁷

Bursevî'nin insanı ilâhî isimlerin tecellisi olarak görmesinin dayanaklarından biri de “Allah Teâlâ'nın Hz. Âdemi kendi suretinde yarattığı” şeklinde ifade edilen hadistir.³⁹⁸ Yani Hz. Âdem'de tüm esmânın var olduğunu, insan kendisini tanıyınca ilâhî isimlerin kaynağı olan Hakk Teâlâ'yı bilebileceğini belirtir. Buradan hareketle “kendini bilen rabbini bilir” sözünün de bu meyanda ifade edildiğini zikretmektedir.³⁹⁹

Aynadan maksadın ayna olmayıp aynada görülen şekil olması, varlıkların ilâhî isimlerin aynası olmasından maksadın da tecellîgâhı olan varlıklar değil; yansıyan isimler olduğunu vurgular.⁴⁰⁰ Bursevî insanın ilâhî isim ve sıfatların aynası olma vasfının idrakinde olmadığını ve bu aynanın beşerî sıfatlarla paslandığını ifade eder. Söz konusu insanın “kendini bilen rabbini bilir” sözü gölgesinde nefsinin temiz hale getirerek tecellîgâh olma vasfının farkında olursa rabbini bileceğini sözlerine ekler. Kişinin rabbini bilmesinden de anlaşılacak olanın Allah'ın sıfatlarının nefsinde tecellî edeceğini bilmesidir.⁴⁰¹

İnsanın kalbine ilâhî isim ve sıfatların tecellî etmesi ile ilgili isim ve sıfatlarla ahlaklanma arasında bir ilişki kuran Bursevî'ye göre Allah'ın sıfatlarıyla ahlaklanmak ancak belli durumlarda olur. Bu ise kalpte Allah'ın sıfatlarının tecellî etmesi için kalp aynasını temizlemekle, kalbin mâsivâ⁴⁰² ile ilgilenmesini kontrol altında bulundurmak

³⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/269.

³⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/269, 8/281, 9/158.

³⁹⁸ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “İsti'zan” 1 [no: 6227].

³⁹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/86.

⁴⁰⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/423.

⁴⁰¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/423.

⁴⁰² Allah'tan başka her şey anlamında bir tasavvuf terimi. Bk. Süleyman Uludağ, “Mâsivâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/76.

ve Allah'a tam olarak yönelmekle mümkün olur.⁴⁰³ Bursevî *et-Te'vilatü'n-necmiyye*'den yaptığı nakilde Allah Teâlâ'nın insanın nefsinin, zâtının ve bütün sıfatlarının aynası olarak yaratmış olduğunu, bundan dolayı bu aynanın “lâ ilâhe illallah” sözüyle cilalanması gerektiğini vurgular. Ta ki Allah'ın celâl ve cemâl sıfatları aynada tecellî etsin ve kandil gibi kişiyi aydınlatsın.⁴⁰⁴

Bursevî esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken ilgili isimlerle insan arasında bağlantı kurar. Onun tefsirinde insanın Allah Teâlâ'nın isim ve sıfatlarının aynası⁴⁰⁵ olduğu düşüncesi baskındır. Tefsirinde bazen mücerret olarak “insan” ibaresini kullanırken bazen de söz konusu ayna teorisini “insan-ı kâmil” üzerinden aktarır. Ona göre insan-ı kâmil Allah Teâlâ'nın isim ve sıfatlarının tecellîgâhı ve aynasıdır.⁴⁰⁶ Nitekim ilâhî isim ve sıfatlar hiçbir varlıkta insan-ı kâmilde olduğu kadar parlak bir şekilde görünmez ve o, “Allah” isminin mazharı, yaratılışın gayesi ve Allah'ın halifesidir.⁴⁰⁷

Müellif Allah'ın isim ve sıfatlarının ancak bir varlık üzerinde tecellî edeceğini düşündüğü için insanı, Allah Teâlâ'nın sıfatlarının yansıdığı bir ayna ve O'nun isimlerinin yansımaya yeri olarak görür. İsimlerin kendi başlarına var olmadığını ancak tecellîleri ile ortaya çıktığını savunur. Allah insanın kalbini cemâl ve celâl sıfatlarının aynası yapmıştır. Kalp doğruluk üzerine olursa cemâl; kalbin saptırılması ise celâl sıfatlarının aynası olur.⁴⁰⁸ Başka bir yerde ise Allah'ın âlemleri yarattığını ve o âlemlerde esmâ-i hüsnâsını yaydığını vurgular.⁴⁰⁹

Bursevî gerek esmâ-i hüsnânın bulunduğu gerekse bulunmadığı ayetleri tefsir ederken ilgili görüşünü her fırsatta vurgular. Hicr 15/87. ayetinde şöyle buyrulur: *وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ* “*Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yediye ve yüce Kur'an'ı verdik.*”⁴¹⁰

⁴⁰³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/285.

⁴⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/157.

⁴⁰⁵ Ayna: İnsan-ı kâmilin kalbini ifade eden tasavvuf terimi. Bk. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 71.

⁴⁰⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/315, 5/416, 8/61, 9/179, 9/514.

⁴⁰⁷ Mehmet S. Aydın, “İnsân-ı Kâmil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/331.

⁴⁰⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/254.

⁴⁰⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/315.

⁴¹⁰ el-Hicr 15/18.

Bursevî ayette geçen سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي “tekrarlanan yediyi” kısmını “Fatiha sûresi”⁴¹¹ olarak tefsir etmesine rağmen *et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye* adlı eserden yaptığı nakilde söz konusu terkipteki “yedi” nin, “Allah’ın yedi zâtî sıfatı olan; semi‘, basar, kelâm, hayat, ilim, irade ve kudret sıfatları” olduğunu; “tekrarlanan” dan da kastın mazhariyet⁴¹² olduğunu zikreder. Nitekim mazhariyet devam eden bir haldir. Bursevî’ye göre Allah’ın zât ve sıfatlarını tecellîgâhı olma sadece insana özel bir durumdur. Bu özelliğiyle Hz. Âdem meleklerden üstünüdür. Çünkü Âdem aleyhisselâm yani insan, Allah’ın isimlerinin hem mazharı hem de muzhiridir.⁴¹³

Anlaşıldığı gibi müellif, işârî tefsirlerden yaptığı alıntılarla insan ile ilâhî esmâ ve sıfat arasında ilişki kurarak tasavvufî düşüncesinin bir parçası olan mazhariyet olgusunu tefsirine yansıtmıştır.

Diğer taraftan müellif وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ “Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri ancak hak ile yarattık.” ayetindeki إِلَّا بِالْحَقِّ ifadesini “hakkın mazharı için” diye yorumlar.⁴¹⁴ Hakk’ın mazharı ise insandır. Çünkü insan, Allah Teâlâ’nın sıfatlarının yansıdığı bir ayna ve O’nun en güzel isimlerinin yansıma yeridir.⁴¹⁵

Bursevî bütün varlıkların Allah Teâlâ’nın isimlerinin tecellîgâhı olduğunu ifade eder. Örneğin İmam-ı A‘zam’ın “Rahmân” isminin; Hasan Basrî’nin ise “Rahîm” isminin tecellîgâhı olduğunu zikreder.⁴¹⁶ Su “Muhyî” isminin; toprak ise “Mümît” isminin mazharıdır.⁴¹⁷ Şeytanın ise “Mudill” isminin mazharı olduğunu ifade eder.⁴¹⁸

Bursevî Allah Teâlâ’nın isimleri ve sıfatları ile zahir olduğunu belirtir. Tüm kâinat O’nun isimlerinin eserleridir.⁴¹⁹ Ona göre Allah Teâlâ zâtı itibariyle bütün âlemlerden müstağnidir. Ancak isim ve sıfatlarıyla ruhlara ve cisimlere tecellî eder.

⁴¹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/487.

⁴¹² Mazhar: Bir şeyin zuhur ve sudûr ettiği yer, meclâ, tecellîgâh anlamında tasavvufî terim. Bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 237.

⁴¹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/488.

⁴¹⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/486.

⁴¹⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/7, 6/473, 8/447.

⁴¹⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/272.

⁴¹⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/210.

⁴¹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/426.

⁴¹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/396.

Böylece O, kâinat aynasında ancak esmâî ve sıfatî tecellîleriyle görünür. Fakat bu tecellî O'nun zâtının kâinattan bir varlığa hulûlünü gerektirmez.⁴²⁰ Görüldüğü üzere Bursevî, tecellî ve hulûlü birbirinden ayırarak “Allah’ın eşyanın bünyesine girmesi ve sızması” şeklinde tanımlanan hulûlü reddeder.

Bursevî'nin ‘tecellî’ kelimesine verdiği anlamı iyi anladığımızda Allah’ın güzel isimleri hakkındaki görüşünü kavramamıza yardımcı olacaktır. Belki de bağlı olduğu tasavvufî geleneğin etkisini esmâ-i hüsnâ konusunda göstermektedir. O mahlûkatın hepsini esmânın tecellîleri olarak görür. Bursevî bu hususta tecellînin nasıl olduğunu belirtir. Canlı-cansız bütün mahlûkatın hepsi ilâhî isimlerin celâlî ve cemâlî tecellîgâhı olduğunu ifade ettikten sonra söz konusu tecellînin Allah’ın zâti hasebiyle değil, mahlûkatın küllisi hasebiyle olduğunu zikreder.⁴²¹ Neticede kevnî olarak zuhur edilecek yerler olmadan esmânın eserlerinin tecellî etmesi mümkün değildir.⁴²² Yani esmâ ancak bir varlıkta zuhur ederek görünür hale gelir.

Bursevî'nin varlıkları ilâhî isim ve sıfatların tecellîsi olarak görmesi ayetleri tefsirine de yansır.⁴²³ Örneğin Haşr 59/22. ayetinde geçen *حزب الله* “Allah’ın tarafında olanlar” kavramını “Allah’ın zâtının, sıfat ve isimlerinin tecellîgâhı olanlar” şeklinde işârî olarak tefsir eder.⁴²⁴

Diğer yandan Bursevî *et-Te’vilatü’n-necmiyye*’den yaptığı nakilde İnsân Sûresi’nde cennettekilerin kıyafet ve süslerinden bahseden ayeti işârî olarak tefsir eder:

عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَحُلُّوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ “Üzerlerinde yeşil ipekten ince ve kalın elbiseler vardır; gümüş bilezikler takınmışlardır.”⁴²⁵

⁴²⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/364.

⁴²¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/235.

⁴²² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/176.

⁴²³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/152, 6/157, 6/288, 7/19, 7/256-257, 9/235, 9/369, 10/263, 10/274.

⁴²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/415.

⁴²⁵ el-İnsân 76/21.

“Burada Allah Teâlâ, cennet ehlinin zâtî ve esmâî sıfatlardan meydana gelen ilahî sıfat ve rabbanî ahlak elbiseleri ile muttasıf olacaklarına ayrıca göz alıcı sıfat ve zâtî esmâ bilezikleri ile süsleneceklerine işaret etmektedir.”⁴²⁶

Netice olarak Bursevî'ye göre Allah her şeyi bilinmek için yaratmıştır. Varlıkları esmâ ve sıfatların tecellîsi kıldı ki bilinsin. İnsan ve özede insan-ı kâmil Allah Teâlâ'nın isimlerinin tecellîgâhıdır. İsimlerin aynası vazifesi gören insan aynayı tecellî için sürekli parlak tutmalıdır. Bursevî'nin bütün bu düşüncelerinin, onun esmâ-i hüsnânın geçtiği ayetleri tefsirine etki etmesi kaçınılmaz olmuştur.

⁴²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/276.

SONUÇ

18. yüzyıl Osmanlı dönemi mutasavvıflarından İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* adlı tefsiri, yazıldığı günden beri kabule mazhar olmuş, âlimlerin ve vaizlerin başucu eserlerinden sayılmıştır. Bu çalışma, bahsi geçen tefsirin bize sunduğu bilgiler ışığında Bursevî'nin esmâ düşüncesini ve yorum yöntemini ortaya çıkarmayı arzulamaktadır.

Bursevî'ye göre “Allah” lafzı Hakk Teâlâ'nın özel ismi olup, esmâ-i hüsnâ hadisinde ve naslarda yer alan tüm isimler sıfat konumundadır. Tasavvufi geleneğinden hareketle Bursevî, Allah'a isimleri ile dua edilmesini, insana ahlâkî boyut kazandırma açısından da ele almaktadır. İlâhî isimlerin (الأسماء الإلهية) binlerce olduğunu söyleyen müellif, Kur'an'da dört yerde geçen “esmâ-i hüsnâ” (الأسماء الحسنى) terkinin kapsamını ise doksan dokuz ile sınırlar. Bursevî'ye göre ilâhî isimler arasından üstünlük vardır. Nitekim doksan dokuz isim yücelik ve şeref açısından diğer ilâhî isimlerden üstündür.

Bursevî esmâ-i hüsnâya dair meseleleri ele alırken, aldığı çok yönlü eğitiminin etkisini gösterir. Müellif, Allah'ın doksan dokuz ismini ihsâ edenin (isimlerin anlamlarını kavrayıp amel edenin) cennete gideceğini belirten meşhur esmâ hadisindeki “ihsâ” ameliyesini zahiri bir bakış açısıyla beraber tasavvufî bir nazarla da ele almıştır. Taalluk, tahalluk ve tahakkuk mertebeleri ile açıkladığı ihsâ eyleminde ilâhî isimlere yakışır bir hayat vurgusu yapmıştır. Tasavvufî düşüncede önemli bir yeri olan ism-i a'zamın mahiyetine dair tefsirinde alıntılar yapan Bursevî, ism-i a'zamın hangi isim olduğu hususunda net bir kanaat bildirmemiştir. Ancak “Allah” lafzına yaptığı vurgu ve ayrıntılı izahlardan dolayı lafza-i celâli ism-i a'zam gördüğü kanaati hâsıl olmuştur.

Tefsirinde kendisini “cami” (derleyen) diye nitelendiren Bursevî, ihtilaflı konuları ele alırken farklı görüşlere yer verse de erken dönem âlimlerin yaklaşımları gibi genellikle tartışmalı konularda susma yoluna gidip mutedil bir yöntem takip etmiştir. Örneğin esmâ-i hüsnâya dair isim-müsemmâ tartışmasında bu tavrı sergilemiştir. Aynı şekilde ilâhî isimlerin tevkîfîliği-kıyâsîliği konusunda da orta yola yönelen müellif, naslarda zikri geçmeyen isimlerle Allah'ın isimlendirilemeyeceği

vurgusunu yaparak güzel (hüsnâ) manalara delalet eden isimlerin bu kapsama girmeyeceğini ifade etmiştir.

Bursevî'nin sūfî kimliği ve gençlik yıllarında zâhirî ve bâtinî ilimler ile iştiğal etmesi, tefsirindeki üslubuna yansımıştır. Zira *Rûhu'l-beyân* adlı eserin dirayet ve rivayet tefsirinin özelliklerini taşıması Bursevî'nin çok yönlü ilmi bir gelenekten gelmesi ile yakından ilgilidir. Müellifin çok yönlülüğünün tefsirine bir diğer katkısı, ayetin bağlamını dikkate alarak yorumlamasıdır. Tasavvufi tefsirlerde bağlamın göz ardı edilmesi meselesi düşünüldüğünde, Bursevî'nin bu konuya dikkat etmesi ilgi çekicidir. Allah Teâlâ'nın isimlerini izah ettiği kısımlarda gerek iç bağlam gerekse dış bağlam olmak üzere bağlamı farklı çeşitleriyle incelemiş ve ilgili isimleri bu ölçüde yorumlamayı tercih etmiştir. Müellif, ayette zikredilen isme mana verirken ilgili ayetin nüzûl sebeplerinden de faydalanmış, ayetlerde geçen tek bir isminin ayetteki konumuna, bazen de iki ismin bir arada yer verilmesinin hikmetlerine değinmiştir.

Bursevî'nin ilâhî isimlerle ilgili yaptığı dilsel izahların geneli sözlüklerden aldığı nakillerden oluşmaktadır. Bununla birlikte müellif, ele aldığı ismin ıstılahî anlamına geçmeden önce gerekli gördüğü yerlerde söz konusu ismin sözlük anlamını izah etmeyi ihmal etmemiş; üstelik bu sözlük anlamından doğan farklı manalara da ilgili ismin izahında yer vermiştir. Diğer yandan müellif, esmâ-i hüsnâyı ayet ve hadisle izah etmiş ve bu tefsir yönteminde söz konusu iki temel kaynağı daha çok kendi görüşlerini temellendirmek ve desteklemek için kullanmıştır. Esmâ ile ilgili hikâye ve rivayetlere de yer veren Bursevî, zikrettiği hikâye ve rivayetlerle esmâ-i hüsnâyı ahlâkî bir nasihat temelinde yorumlamıştır.

Aynı zamanda bir vaaz kitabı olarak da ele alınabilecek olan *Rûhu'l-beyân*'ın müellifi Bursevî, esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken irşâdî bir yöntem kullanmaktadır. Farklı lafızlarla da olsa zikrettiği isimlerin ameli boyutuna da değinerek ilâhî isimlerin pratik hayattaki fonksiyonunu da vurgulamak istemiştir. Diğer taraftan esmâ-i hüsnâyı izah ederken ilgili isimlerin “hassası” yani hangi vakitte okunduklarında, ne gibi maddi veya manevi faydaya sebebiyet verecekleri hakkında bilgiler vermiştir.

Mutasavvıf kimliği ile ön plana çıkan Bursevî gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak esmâ-i hüsnâ ile ilgili ayetleri üslup ve yöntem açısından işârî olarak

yorumlamaktadır. Yaptığı yorumlarda alıntılardan istifade eden müellifin, işârî yorumlar vesilesiyle ilâhî isimlere dair amelî vurguyu ön plana çıkarttığı gözükmektedir. Öte yandan mârifetullah, seyr-i sülûk, zikir ve abâdile (esmâ-i hüsnâdan bir ismin kulu ve mazharı olma) gibi tasavvufî kavramları esmâ-i hüsnâ nazarıyla izah edip, ilgili kavramlara esmâyı açıklarken tefsirinde yer vermiştir.

Vahdet-i vücûd düşüncesinin bir temsilcisi konumunda olan Bursevî'ye göre Allah her şeyi bilinmek için yaratmıştır. Bundan dolayı da varlıkları, esmâ ve sıfatların tecellîsi kılmıştır. İnsan ve özede insan-ı kâmil Allah Teâlâ'nın isimlerinin tecellîgâhıdır. İsimlerin aynası vazifesi gören insan aynayı tecellî için sürekli parlak tutmalıdır. Her ne kadar bulunduğu şartlardan dolayı vahdet-i vücûd düşüncesine diğer eserlerinde olduğu kadar ayrıntıya yer vermediği söylene de tefsirinde tespit ettiğimiz üzere tecellî konusuna her fırsatta değinmiştir.

Ömer Nasuhi Bilmen'in kanaatine göre beslendiği kaynaklardan dolayı çok zengin bir içeriği sahip olan *Rûhu'l-beyân* diğer tefsirlere bakma ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır. Aynı hususu esmâ-i hüsnâ yorumları konusunda da söylemek mümkündür. Nitekim Bursevî'nin, Kuşeyrî, Gazzâlî ve Zerrûk'un tasavvufî esmâ şerhlerinin her birinden belirli kısımları almak suretiyle bu eserleri tefsirine derç etmiş olması *Rûhu'l-beyân*'a bir esmâ-i hüsnâ şerhi hüviyeti kazandırmış, diğer tasavvufî şerhlere bakma ihtiyacını ortadan kaldırmıştır. Özetle *Rûhu'l-beyân*'ın da bir Kur'an tefsiri olması yanı sıra özede esmâ-i hüsnâ şerh kitaplarını aratmayacak bir hazine konumunda olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Neticede bu çalışmada Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'da uyguladığı genel tefsir yönteminden esmâ-i hüsnâ tefsirinde de ayrılmadığı ayrıca pek çok kaynakları güzel bir bütünlükle kompoze etmesi ile öne çıkan müellifin, esmâ tefsirinde de bu hususa riayet ettiği tespit edilmiştir.

Çalışmamızda işârî tefsir geleneğine önemli bir katkı sağlayan Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* adlı eseri, Allah'ın isimleri üzerinden incelenmiştir. Böylece tasavvufî gelenekten gelen Bursevî'nin esmâ-i hüsnâyı yorumlama yöntemi de dikkate alınarak konunun detayları ile birlikte anlaşılmasına gayret edilmiştir. Bu doğrultuda

çalışmamızın, yazıldığı günden bugüne etkisini sürdüren işârî bir tefsir vesilesiyle ilâhî isimlerin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmasını umuyoruz.

İslam inancında çok önemli konuma sahip olan esmâ-i hüsnânın farklı bakış açılarıyla ele alınmasının, bu isimlerin anlaşılması noktasında zenginlik katacağını düşünmemizden dolayı, gerek işârî gerekse işârî olmayan tefsirler özelinde de söz konusu isimlerin incelenmesini öneriyoruz.

KAYNAKÇA

- Abbâs, Fadl Hasan. *Î'câzu'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Ammân: Dârün'n-Nefâis, 8. Basım, 2015.
- Ağırkaya, Güven. "İsm-i A'zam'ın Varlığı Üzerine Bir İnceleme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan 2022), 221-242.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb Arnavut. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Akçe, Zübeyir. *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri (İnceleme-Metin)*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Alıcı, Lütfi. "Mevlânâ'nın Şiir Anlayışında Tahkiyenin Yeri". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/9 (2007), 149-169.
- Altın, Mehmet. *Esmâ-i Hüsnânın Semantik Tahlili ve Geçtiği Âyetlerle İlgisi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Aruçi, Muhammed. "el-Esmâ ve's-Sıfât fima Beyne Ulemâi's-Selef ve Ehli'l-İ'tizâl". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 1 (1997), 31-46.
- Aşkar, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi Literatürü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2015.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsîr Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Avcı, Seyit. "Sûfilerin Hadis Tesbit Ölçüleri: İsmâil Hakkı Bursevî Üzerine Bir İnceleme". *Hadis Tetkikleri Dergisi* II/1 (2004), 7-29.
- Aydın, Mehmet S. "İnsân-ı Kâmil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/330-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aynî, Mehmed Ali. *İsmail Hakkı Bursevî*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.
- Bilgin, Beyza. "Ahlak Terbiyesinde Dinî Hikayeler". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 1 (1994), 51-74.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi : Tabakatü'l Müfessirin*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sahîh*. 9 Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-kübrâ el-emîriyye, 1895.
- Bursalı, Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsiri*. çev. H. Kâmil Yılmaz, Ömer Çelik, Süleyman Derin, Mehmet Toprak, Murat Sülün. 23 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 2010.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafur Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 4. Basım, 1987.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn Es-Sûd. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. Basım, 2013.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'il-edille fi usûli'l-i'tikâd*. thk. Ahmed Abdurrahman es-Sâiyih-Tevfik Ali Vehbe. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînîyye, 2009.
- Çelebi, İlyas. "Klasik Bir Kelâm Problemi Olarak İsim-Müsemma Meselesi". *İLAM Araştırma Dergisi* III/1 (1998), 103-116.
- Çelebi, İlyas. "Rukye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/219-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Demirli, Ekrem. "Kuşeyri'den İbnü'l-Arabî'ye İşâri Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşâri Yorumdan Tahkîke Doğru Kur'an-ı Kerim Yorumculuğunun Gelişimi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 121-142.
- Dokgöz, Derviş. *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Usûlî ve Fıkhî Görüşleri*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnavut. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009.
- Efendioğlu, Mehmet. "Müdreç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/474-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Levâmi'u'l-beyyinât şerhu esmâ'illâhi te'âlâ ve's-sifât*. thk. Asım İbrahim el-Keyyalî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2020.
- Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.

- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed. *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-azîz*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li-şşuûnî'l-İslamiye-İcnetü ihyâi türâsi'l-arabî, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Mağsadü'l-esnâ fî şerhi me'ânî esmâ'illâhi'l-hüsnâ*. thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî. Kıbrıs: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Güngör, Özlem. "İsmâil Hakkı Bursevî ve Eserlerine Dair Bir Bibliyografya Denemesi". *Tullis: The Journal of Turkic Language and Literature Surveys* V/2 (2020), 199-232.
- Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed. *el-Ğarîbeyn fî'l-Kur'an ve'l-Hadîs*. thk. Ahmed Ferîd elMezîdî. 6 Cilt. Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Berrecân, Abdüsselam b. Abdirrahman Ebü'l-Hâkem. *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*. thk. Ahmed Ferid el-Mezidi. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l Bari Şerh-i Sahih-i'l-Buhâri*. 13 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, 1959.
- İbn Kayyim, Muhammed el-Cevziyye. *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili iyyâke ne'budu ve iyyâke nesteîn*. thk. İmâd Âmir. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2005.
- İbn Kesîr, Ebül-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dımeşkî. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*. thk. Sami b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Dâru Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Daru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1994.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. thk. Adnan Zerzur, 1972.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *el-Emedü'l-aksâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ ve sıfâtihi'l-ulâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-hadîs el-Kattâniyye, 2015.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî. *Lübbü'l-Lübb Özün Özü*. çev. İsmail Hakkı Bursevî. İstanbul: Bahar Yayınları, 5. Basım, 2000.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. thk. Safvan Adnan ed-Davudi. Beyrut: Daru'l-Kalem, 1991.

- Karagöz, İsmail. *Ayet ve Hadisler Işığında Allah'ın İsim ve Sıfatları Esmâ-i Hüsnâ*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Karataş, Ali - Yunus Emre Gördük (ed.). *Günümüz Tefsir Problemleri*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Kâşânî, Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim. *Istulâhâtü's-Sûfiyye*. thk. Abdülâl Şâhîn. Kahire: Daru'l-Menar, 1992.
- Kelleci, Samet. *Afîüddin Tilimsânî ve Şerhu Menâzili'ssâirîn Adlı Eserinin Değerlendirilmesi*. Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kahire: Daru's-Selâm, 3. Basım, 2009.
- Kırca, Celal. "Bir Anlama Sorunu Olarak Kur'an Yorumlarında Rasyonalizasyon". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar (Sempozyum)*, 181-212.
- Koloğlu, Orhan Ş. "Esmâ-i Hüsnâ'da Tevkîflik - Kıyâsîlik Problemi: Fahreddin er-Râzî Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XIII/2 (2004)*, 231-251.
- Kula, Nurten. *Fezlekeleri Açısından Kur'an Ayetlerinde Bütünlük ve İncicam*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülsâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ*. Beyrut: Daru Azal, 2. Basım, 1986.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiye: Dâru'l-Camiatu'l-Mısriyye, ts.
- Müslim, Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Matbaatu İsâ Elbânî el-Halebî ve Şurakâhu, 1955.
- Namlı, Ali. "İsmâil Hakkı Bursevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/102-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Namlı, Ali. *İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Namlı, Ali. "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an Adlı Tefsîri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi IX/18 (2011)*, 365-385.
- Namlı, Ali. "Rûhu'l-Beyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/211-213. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 1972.
- Özafşar, Mehmet Emin (ed.). *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2014.

- Öztürk, Mustafa. “İslâm Kültüründe "İsm-i A'zam" Mefhumu”. *Diyanet İlmî Dergi* XXXIX/1 (2003), 81-94.
- Paksoy, Kadir. “Allah’ın Doksan Dokuz İsmiyle İlgili Rivayetin Tahlili”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XI/1 (2011), 91-111.
- Sâbûnî, Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 15. Basım, 2015.
- Suyûtî, Celâluddin Ebu'l-Fadl b. Ebi Bekr. *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2004.
- Suyûtî, Celâluddin Ebu'l-Fadl b. Ebi Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyye, 1974.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh. *Makâsıdu'l-kelem fî 'akâidi'l-islâm*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Tek, Abdurrezzak. *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*. Bursa: Bursa Akademi, 2. baskı., 2017.
- Tîbî, Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *Şerhu't-Tîbî 'alâ Mişkâti'l-Mesâbih: el-Kâşif 'an Hakâiki's-Sünen*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 13 Cilt. Riyad: Mektebeti Nezâr Mustafa Elbâz, 1997.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1975.
- Tiyek, Fatih. *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Topaloğlu, Bekir. “Esmâ-i Hüsnâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/404-418. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Türker, Ömer. *Anlamı Tamamlamak: İslam Düşünce Geleneğinin Anadolu Coğrafyasındaki Bileşenleri: Razi Geleneği, Hanefî-Maturidi Gelenek, Maverâünnehir Tasavvufu, İbnü'l-Arabi Geleneği*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Uludağ, Süleyman. “Ahadiyyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/484. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Uludağ, Süleyman. “Mâsivâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/76. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2. Basım, 2016.

- Yıldız, Sâkıb. “Türk Müfessiri İsmâ’il Hakkı Burûsevi’nin Hayatı”. *Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1975), 103-126.
- Yurdagür, Metin. *Esmâ-i Hüsnâ’yı Anlama Kılavuzu*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2021.
- Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed. *Tâ’cü’l-arûs min cevâhiri’l-Kamûs*. thk. Kurul. 40 Cilt. Kuveyt: Dâru’l-Hidâye, 1965.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed. *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’an*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabiyye, 1957.
- Zerrûk, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed el-Fâsî. *Şerhu esmâillahi’l-hüsnâ*. thk. Seyyid Yûsuf Ahmed. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2007.
- Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn. *el-A’lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 15. Basım, 2002.
- Zübî, Memduh ez-. *Mu’cemu’s-sûfiyye*. Beyrut: Daru’l-Cîl, 2004.